

Compàs

d'amalgama

Núm. 7

Miquel Cabal Guarro ✨ Gemma López-Sánchez ✨ Concha Roldán
Sígrid Martínez Mestre ✨ Adriana Nicolau Jiménez ✨ Pedro Bento
Enric Martínez-Castignani ✨ Vania Borbar Valenzuela
María Ortuño ✨ Elena Menta Oliva ✨ Roser Amadó Cercós
Estanislau Roca ✨ Sergi Cámara

SUMARI

Compàs d'amalgama | Núm. 7 | Primavera 2023

PÒRTIC

La música de les esferes

Teresa-M. Sala & Francesco Ardolino

Pàgina 1

LITTERE

Les (poques) literatures esclaves en català

Miquel Cabal Guarro

Pàgina 2

El fenomen Jane Austen

Gemma López-Sánchez

Pàgina 6

La fanficció: la frontera desdibuixada entre autor i lector

Sígrid Martínez Mestre

Pàgina 10

ARTIS

Entre els cossos. Feminismes i afectes al teatre català recent

Adriana Nicolau Jiménez

Pàgina 14

De professió, arquitecta

Roser Amadó Cercós

Pàgina 18

Què pot aprendre l'òpera de Rosalía?

Enric Martínez-Castignani

Pàgina 22

DOSSIER MONOGRÀFIC: MIGRACIONS

Europa ante los refugiados

Blanca Garcés Mascareñas

Pàgina 28

Impacto de la pandemia de COVID-19 en la población de origen chino en España

Joaquín Beltran Antolín, Amelia Sáiz López

Pàgina 33

Temporal and spatial displacements

Eva Bru-Domínguez

Pàgina 38

Integrative or segregative refugee hosting spaces, a matter of human rights

Marta Fernández Cortés, Núria Pedrós Barnils

Pàgina 43

Migraciones cruzadas en Yugoslavia

Inés Aquilué Junyent, Javier Ruiz Sánchez

Pàgina 49

FRONTISTERI

Actualitat i importància del pensament de G. W. Leibniz

Concha Roldán

Pàgina 56

LEVANA

Desfermant veus, relligant ecos: una lectura més de Galeano

Vania Borbar Valenzuela

Pàgina 62

AFINITATS

Anatomia singular d'un terratrèmol

María Ortuño

Pàgina 66

Demostracions assistides per ordinadors

Elena Menta Oliva

Pàgina 70

CIUTATS

La ciutat subsahariana. Entre la supervivència i l'esperança

Pedro Bento, Estanislau Roca

Pàgina 74

MIRADES

Sergi Cámara.

Fotografia arran de terra

Pàgina 78

Revista de cultura
contemporània

Direcció

Francesco Ardolino
Teresa-M. Sala

Consell editorial

Àlex Matas Pons
Mireia Sopena
Jaume Radigales
Irene Gras Valero

Daniel López del Rincón

Responsables de secció

Littere: Maria Dasca Batalla
Artis: Laia Manonelles Moner
Martina Ribalta Coma-Cros

Ana Prieto Nadal

Marta Piñol Lloret

Frontisteri: Núria Sara Miras Boronot

Levana: Enric Prats Gil

Afinitats: Sònia Estradé Albiol

Ciutats: Estanislau Roca Blanch

Comitè científic

Javier Arnaldo

(Universidad Complutense de Madrid)

Alessandra Capuana

(Università di Roma «La Sapienza»)

Pietro Cataldi

(Università per Stranieri di Siena – UNISTRASI)

Mònica Güell (Paris IV – Paris-Sorbonne)

Fernando Martínez Nespral

(Universidad de Buenos Aires)

Mary Ann Newman

(Farragut Fund for Catalan Culture in the U.S.)

Marta Segarra (Centre National de Recherche
Scientifique-CNRS-Paris)

Amadeo Serra (Universitat de València)

Camilo de Mello Vasconcello

(Universidade de São Paulo)

Col·laboradors del núm. 7

Roser Amadó Cercós, Inés Aquilué Junyent,
Joaquín Beltrán Antolín, Pedro Bento, Vania

Borbar Valenzuela, Eva Bru Domínguez,

Miquel Cabal Guarro, Sergi Cámara, Marta

Fernández Cortés, Blanca Garcés Mascareñas,

Gemma López-Sánchez, Laia Manonelles

Moner, Enric Martínez-Castignani, Sigrí

Martínez Mestre, Elena Menta Oliva, Adriana

Nicolau Jiménez, Amelia Sáiz López, María

Ortuño, Núria Pedrós Barnils, Estanislau

Roca, Concha Roldán, Javier Ruiz Sánchez

Equip editorial

Edició: Alcía Ferran

Secretaria tècnica: Mariona Massallé

Secretaria de redacció: Meritxell Matas

Distribució: Cruz Artidiello

Disseny: Quim Duran

© Edicions de la Universitat de Barcelona

Adolf Florensa, s/n, 08028 Barcelona

Tel.: 934 035 430

www.edicions.ub.edu

comercial.edicions@ub.edu

ISSN 2696-1008

Aquest document està subjecte a la llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada de Creative Commons, el text de la qual està disponible a: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>.

La música de les esferes

—De quin país veniu? On aneu?

—Soc d'aquí. Soc estranger.

JOSEP PALAU I FABRE, «L'estranger»

I hem arribat al número 7, que en les tradicions esotèriques es connecta amb la màgia de les esferes i els elements, amb el cel i la terra. Per això encapçalen el pòrtic dos versos de l'alquimista Josep Palau i Fabre, que, en una nota a «L'estranger», va deixar escrit que en aquell poema culminaven els seus esforços «per a intentar de reconquerir, corrent amunt de la llengua, aquella regió perduda on s'instal·laria el verb». I que «enllà d'aquesta regió s'acaben els mots, comença la mística», el punt on es dilueixen les oposicions entre pureza i mes-tissatge, entre música i discurs.

També els articles de les diverses seccions de COMPÀS D'AMALGAMA transiten per zones de fronteres difuses: el misteri dels cicles sísmics, els nous horitzons de les matemàtiques assistides per ordinador, l'actualitat de Leibniz i Jane Austen, els límits desdibuixats entre autor i lector en la fanficcio, la presència desigual de les literatures eslaves en llengua catalana, els feminismes expressats amb el cos i les emocions al teatre català recent, fins a preguntar-se què pot aportar Rosalía a l'òpera o a recollir el testimoni d'una de les primeres professionals formada a l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona.

D'altra banda, Eduardo Galeano ens acosta al tema de l'alteritat i obre la porta a un dossier monogràfic que tracta sobre els refugiats i les polítiques migratòries. I, al final, la revista ens guia cap a les ciutats subsaharianes, on conviuen la bellesa amb la pobresa i l'esperança amb la lluita per la supervivència.

Francesco Ardolino & Teresa-M. Sala

Convocatòria d'articles / Call for papers

La revista COMPÀS D'AMALGAMA incorpora un dossier monogràfic de caràcter acadèmic i interdisciplinari. El tema triat per a la pròxima convocatòria és «Turistificació».

Ara que constatem que la pandèmia no ha servit per impulsar cap gir ecològic, quines respostes cal donar a un fenomen que no para de créixer? Quin espai queda per a la societat urbana en unes ciutats que han esdevingut distopies? Com podem evitar la gentrificació dels centres històrics i la contaminació d'un paisatge que ja està uniformement contaminat? Quina és la frontera entre la reivindicació cultural i l'intent de colonització al servei d'una indústria globalitzada? Per què els habitants de Siurana rebutgen que el seu poble entri en la llista dels més bonics d'Espanya?

Aquest monogràfic té com a objectiu interpretar els discursos i les obres (de creació i de pensament) que tenen com a nucli la turistificació. Sota aquest neologisme, volem recollir estudis que posin en relació l'impuls turístic amb les formes amb què el territori condiciona les nostres vides i amb les diverses produccions culturals que se'n deriven.

Els textos, que cal enviar en un arxiu adjunt al correu electrònic infopublicacions@ub.edu abans de l'1 d'octubre d'enguany, han de respectar les normes editorials recollides al llibre d'estil que trobareu a <http://www.edicions.ub.edu/refs/compasamalgama-llibre-estil.pdf>. Els articles passaran una avaluació a doble cec (*double-blind peer review*), els resultats de la qual seran comunicats als autors en un termini màxim de dos mesos.

Les (poques) littératures eslaves en català

La presència escassa i desigual de traduccions al català d'obres literàries de l'àmbit eslau és deguda a les dinàmiques del mercat editorial, però també a motius polítics i sociolingüístics.

Per Miquel Cabal Guarro

La presència de les literatures eslaves en el sistema literari català és molt desigual. Hi trobem una llengua amb un gran nombre de traduccions directes (el cas del rus), algunes llengües representades per una trentena de títols (com el polonès i el txec), una que en té una desena (l'eslovè), llengües amb una presència més aviat anecdòtica (el serbo-

croat, el búlgar), una llengua que només té encara un parell de traduccions en línia (l'ucraïnès) i llengües de les quals no hi ha cap traducció directa publicada (l'eslovac, el macedoni, el belarús i altres llengües tristament amenaçades, com el caixubi i el sòrab).

«La presència de les literatures eslaves en el sistema literari català és molt desigual.»

Hi ha aproximacions diverses per explicar aquesta situació, i es relacionen amb àmbits igualment diversos. En primer lloc, podem apellar a les particularitats del sistema literari i editorial en llengua catalana. En segon lloc, podem mirar de relacionar la presència o l'absència d'aquestes traduccions amb l'existència d'un sistema d'intercanvi ben articulat entre les comunitats culturals respectives (la catalanoparlant i les dels diversos pobles eslaus). En tercer lloc, hem de tenir en compte les especificitats socioculturals (i, molt especialment, les sociolingüístiques) dels territoris on es produeix literatura en llengües eslaves. I, finalment, també hem de valorar les dinàmiques i els preceptes que estableix el mercat internacional del llibre. Mirem-nos aquests àmbits amb una mica més de deteniment.

Hereu d'una tradició llarga i ampla, el sistema literari i editorial en llengua catalana pateix ineludiblement l'embat de l'edició en castellà, molta de la qual es gesta i es produeix en l'àmbit lingüístic català. Les editorials independents dels Països Catalans, que són les que han empès amb més força en els darrers vint anys per omplir el buit de les literatures eslaves en català, es veuen aclaparades per lògiques de mercat que no tenen mitjans per superar. El fenomen és força fàcil d'exposar: si una obra traduïda s'ha publicat en castellà en època recent, és (econòmicament) massa arriscat de publicar-la en català. Sobretot quan es tracta de sectors amb tan poc recorregut comercial com els de les literatures eslaves, que, més enllà del rus, passen per ser literatures molt minoritàries.

Això últim es relaciona directament amb un altre dels àmbits que mencionàvem més amunt: el mercat inter-

nacional del llibre. Al capdavant, la venda de drets i la circulació d'obres obeeixen a una jerarquització de les llengües i de les seves expressions literàries. Una jerarquització que no té res a veure amb la naturalesa de les llengües i les seves literatures, sinó que respon als equilibris de forces i als corrents d'aculturació que imperen a cada moment. No hi ha cap

element *natural* que impedeixi que un escriptor eslovac construeixi una obra literària sòlida i més que digna de ser exportada. Ben al contrari, totes les llengües són vehicles literaris potencialment iguals. Ara bé, hi ha molts altres elements que, per davant d'aquest autor hipotètic, sempre acaben donant prioritat a tot un reguitzell d'escriptors anglosaxons més aviat mediocres.

I com és que no tenim altres vies per accedir a aquestes literatures que poc poden fer per no quedar esclafades sota el pes del mercat? Aquí és quan entra en joc el sistema d'intercanvi que existeixi entre dues comunitats culturals concretes. Quan no hi ha unes directrius polítiques específiques amb uns paràmetres i uns objectius clars

i, sobretot, quan no es posen els mitjans mínims imprescindibles per preparar professionals que puguin exercir de frontissa amb constància i fonament, els intercanvis literaris que s'acaben establint entre comunitats culturals que no han mantingut contactes estables al llarg de la història són escassos i irregulars.

***Dents de llet*, de Lana Bastašić (Edicions del Periscopi, 2022), una escriptora en llengua serbocroata traduïda al català per Pau Sanchis Ferrer.**

«Totes les llengües són vehicles literaris potencialment iguals.»

En aquest sentit, el desmantellament del Departament de Filologia Eslava de la Universitat de Barcelona ha impossibilitat l'obertura de vies estables d'intercanvi entre els sistemes literaris eslaus i el català. Volem dir amb això que, en renunciar a la formació filològica en llengües eslaves (més enllà del rus i de la mica de polonès que encara s'ofereix), no podem esperar que en el futur hi hagi ningú que pugui accedir directament als diversos sistemes literaris eslaus i que, alhora, tingui prou coneixement de la realitat literària catalana per exercir de traductor, prospector, mediador o com en vulguem dir. Com gairebé sempre, haurem de fiar-ho tot a l'entusiasme individual, a la carambola conjuntural i a la bona voluntat de tots els agents implicats. Uns agents que presenten circumstàncies molt diverses, a més a més.

I amb això arribem al darrer factor que teníem pendent: les especificitats socioculturals dels territoris on es produeixen les literatures eslaves. Per què podem llegir una trentena de títols traduïts del txec i no en podem llegir cap de l'eslovac, per exemple? Aquí intervenen elements de tots els àmbits descrits i, abans de centrar-nos en les especificitats socioculturals que ens han portat on som, val la pena que els abordem. Rudolf Jan Slabý (1885-1957) era un lingüista i traductor txec que va viure a Barcelona del 1914 al 1926. Poliglota i polifacètic, va impartir gramàtica comparada de les llengües eslaves a la Universitat de Barcelona i va traduir una seixantena de títols de ficció i no-ficció de llengües diverses al català i el castellà. Entre les traduccions de Slabý trobem la primera traducció directa del rus al català (uns relats de Puixkin, publicats el 1921), així com la primera traducció del txec al català (*L'àvia*, de Božena Němcová, aparegut el 1924).

Slabý, com dècades després han fet la també txeca Monika Zgustová o l'eslovena Simona Škrabec, va exercir de radical lliure en l'àmbit de la literatura i va fer de frontissa entre dos espais culturals històricament desconnectats. L'intercanvi entre el sistema literari txec i el català es deu, doncs, a l'acció personal, entusiasta i militant de pioners com Slabý i Zgustová, i a les aportacions més recents de Núria

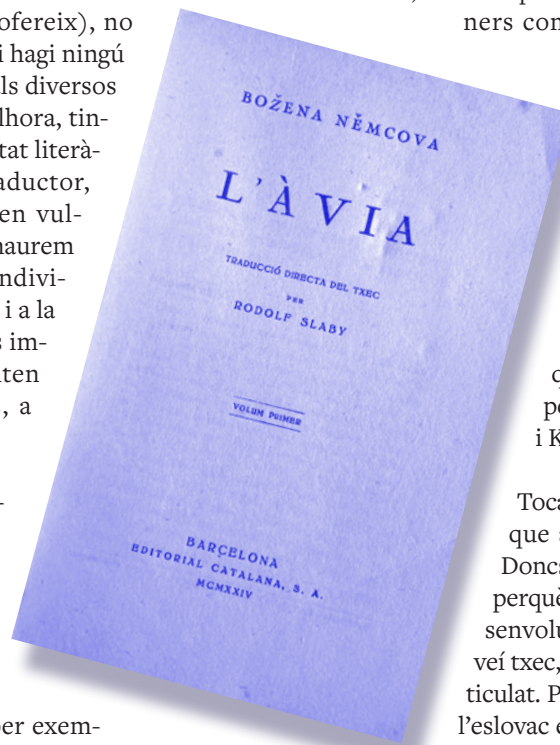
Mirabet o Kepa Uharte.

No s'ha institucionalitzat cap via d'intercanvi permanent, de manera que els títols txecs que podem llegir en català són bàsicament els clàssics moderns que circulen en el mercat internacional (Hrabal i Kundera) o grans noms de les lletres txeques que tenen un públic lector devot però més aviat minso (Čapek, Hašek i Klíma).

Toca, però, insistir en el dubte: com és que amb l'eslovac no ha passat això? Doncs per raons diverses. Per començar, perquè el sistema literari eslovac s'ha desenvolupat durant dècades a l'ombra del veí txec, dos cops més potent i més ben articulada. Pràcticament durant tot el segle xx, l'eslovac es va trobar en una posició de llengua minoritzada *de facto* i, per desgràcia, ja sabem quines conseqüències té aquesta conjuntura en matèria literària. El públic lector eslovac, per exemple, competent també en txec, podia (i pot, de fet) accedir als clàssics i les novetats editorials en llengua txeca. Això impedia les traduccions a la llengua eslovaca i, de retruc, impossibilitava (i diria que encara ho impossibilita) que la literatura eslovaca pogués assentar un sistema

en matèria literària. El públic lector eslovac, per exemple, competent també en txec, podia (i pot, de fet) accedir als clàssics i les novetats editorials en llengua txeca. Això impedia les traduccions a la llengua eslovaca i, de retruc, impossibilitava (i diria que encara ho impossibilita) que la literatura eslovaca pogués assentar un sistema

***L'àvia*, de Božena Němcová (Editorial Catalana, 1924), una escriptora en llengua txeca traduïda al català per Rudolf Jan Slabý.**

«La circulació d'obres obeeix a una jerarquitzaació de les llengües.»

complet i dinàmic, és a dir, un sistema que permeti i fomenti la traducció dels seus autors. Perquè ara mateix poguéssim llegir literatura eslovaca en català, s'hauria hagut de donar una carambola conjuntural com la que descriu-víem per al cas txec, però això no ha passat.

Uns casos molt semblants a aquest són el belarús i l'ucraïnès. Trobem raons de tots els àmbits per explicar l'absència d'aquestes literatures en el nostre sistema literari: la manca de professionals formats filològicament en les llengües respectives i les especificitats socioculturals dels territoris d'origen, amb un belarús que té la supervivència molt compromesa i un sistema literari maltractat pel govern propi, i un ucraïnès que tot just comença a resorgir amb força després de segles de minorització i anorreament per part del gegant rus (un gegant que torna a mostrar la seva cara imperialista), així com el fet que algunes de les novetats més interessants en llengua ucraïnesa hagin anat apareixent en llengua castellana. Podríem parlar també dels casos polonès, eslovè, serbocroat o búlgar, que en el fons no difereixen gaire del que hem exposat fins ara.

En definitiva, tots els factors que hem apuntat poden aplicar-se en proporcions diferents a totes les llengües eslaves i les seves literatures. Tret de la russa, és clar, que està subjecta a dinàmiques diferents. Tot plegat ens indica que, si les coses continuen com fins ara, ens veurem

abocats a buscar vies d'accés a les literatures eslaves més enllà de la llengua catalana. Continuarem sense poder-nos entendre amb un seguit d'espais culturals propers si no és per mitjà d'una llengua interposada. Òbviament, els esforços dels editors independents i dels traductors entusiastes no poden suplir les mancances d'un marc socio-cultural i educatiu que no és complet ni està ben establert, que no fomenta l'intercanvi

ni proveeix de mitjans per a la formació, la difusió i la dignificació mútua d'uns sistemes literaris altament fràgils. ●

La guerra de les salamandres, de Karel Čapek (Males Herbes, 2016), un escriptor en llengua txeca traduït al català per Núria Mirabet.

Joc d'atzar, de Sławomir Mrożek (Quaderns Crema, 2001), un escriptor en llengua polonesa traduït al català per Bożena Zaboklicka i Francesc Miravittles.

El fenomen Jane Austen

La popularitat de l'escriptora britànica no ha deixat de créixer, fins al punt que actualment ha esdevingut una autèntica icona global. Les múltiples adaptacions i relectures de les seves novel·les, així com l'estètica escapista del món que hi recrea, expliquen en part les causes del fenomen.

Per **Gemma López-Sánchez**

Deia Gore Vidal que una de les millors jugades que pot fer un autor per incrementar la seva popularitat és morir-se. Seria el cas de l'escriptora Jane Austen, que va tenir una fama relativa en vida i l'obra de la qual no va popularitzar-se als cercles literaris del Regne Unit fins poc després de la seva mort a quaranta-un anys l'any 1817 (Halsey, 2012: 3).

Tot i compartir editor amb el poeta i novellista més important de l'època, Sir Walter Scott, Austen rebutjava signar els seus textos, qui sap si per modèstia o per una certa pressió familiar (el seu pare era clergue i la novel·la

era considerada un entreteniment força frívol a l'època). Quan ella es va morir, el seu germà va publicar les novel·les *Persuasió* (1817, traduïda al català per Jordi Arbonès el 1988) i *L'abadia de Northanger* (1817, traduïda al català per Jordi Arbonès el 1991) i va revelar l'autoria de totes les altres (Halsey, 2012: 4).

L'any 1870 marca un punt d'inflexió en l'apreciació de l'obra de l'autora. Els crítics en lloen de manera gairebé

Imatge de fons: text manuscrit de Jane Austen.

Jane Austen retratada en un gravat de 1810, aproximadament.
Encyclopædia Britannica, Inc.

«Més enllà de l'Austen escriptora trobem l'Austen amb estatus de fenomen global.»

unànime l'ús del llenguatge irònic i afilat, i assenyalen la construcció de personatges femenins autònoms tot i que dins els rígids paràmetres establerts per l'amor romàntic de l'època. A partir d'aquest moment, la popularitat d'Austen anirà en un *crescendo* imparable. Es rumorejarà que els soldats britànics atrinxerats durant la Primera Guerra Mundial la llegeixen per apaivagar la seva nostàlgia, un fet que bé podria haver inspirat el conte «The Janeites», publicat el 1926 per l'autor angloindi Rudyard Kipling, en què membres de les tropes britàniques participen en un club secret de lectura de les novel·les d'Austen (*Jane Austen Blog*).

Del segle xx endavant, el creixement exponencial de l'anomenat *fandom* d'Austen arriba a cotes elevades i segueix, ara com ara, en excel·lent forma. A tall d'exemple, un article de l'octubre del 2022 de *The Guardian*, on s'anuncia que una còpia de la novel·la *Emma*, venuda per 375.000 lliures, es mostrarà per primer cop al públic al Regne Unit i que ha provocat tot un reguitzell de reaccions fervoroses entre els lectors (Morris, 2022).

L'interès gairebé obsessiu per part d'un públic sovint molt jove que ha contribuït a transformar l'autora en icona pop, juntament amb el fet que Austen sigui un referent indiscutible en qualsevol debat seriós sobre el gènere de la novel·la, ens podrien resultar sorprenents, però no són, ni de bon tros, irreconciliables. Els lectors d'Austen en celebren l'elegància en l'argument, l'estil i la construcció de personatges i la manera agradable en què construeix una fantasia de satisfacció absoluta, tot i posar en qüestió els estereotips de gènere i de classe social que encara arrosseguem avui en dia. Ningú com Jane Austen és capaç d'integrar el plaer de llegir novel·la romàntica amb una tècnica literària d'una sofisticació impressionant. El seu estil és innovador d'una manera absolutament subtil i els seus textos anticipen de manera gairebé inquietant l'estil indirecte lliure que revisa el narrador omniscient. Es tracta d'una tècnica que perfeccionaran més tard figures literàries de la categoria de James Joyce i Franz Kafka, però que ja preveuen tímida-ment els textos de l'autora. Tot això, a través de retrats

del dia a dia. La ficció d'Austen està farcida de personatges que fan coses ben quotidianes com llegir, anar a comprar i visitar els veïns. La manera en què fa valdre la domesticitat com a emplaçament literari i com a lloc on «poden passar coses» és un dels elements primordials en el fort sentiment de proximitat entre l'autora i tantes generacions de lectors.

Però més enllà de l'Austen escriptora trobem l'Austen amb estatus de fenomen global. Aquest gir s'ha construït majoritàriament a través de les adaptacions cinematogràfiques i televisives de la seva obra. Cal recordar que fins a mitjan dècada del 1990 únicament es podia trobar l'adaptació cinematogràfica d'*Orgull i prejudici* a càrrec de Robert Z. Leonard, amb Laurence Olivier interpretant el personatge de Darcy i el novel·lista Aldous Huxley com a coautor del guió juntament amb Jane Murfin. Era l'any 1940 i aquesta producció nord-americana amb clares referències estètiques a *Allò que el vent s'endugué* va ser una manera de demanar el suport polític dels Estats Units al Regne Unit (Looser, 2017: 45).

De sobte, entre el 1995 i el 1996 hi va haver una veritable explosió d'adaptacions de textos d'Austen a l'àmbit audiovisual. De *Sentit i sensibilitat* d'Ang Lee (1995) a *Persuasió* de Nick Dear (1995), passant per la divertida relectura en clau contemporània d'*Emma* que fa *Clueless* d'Amy Heckerling (1995), una pel·lícula que va conviure uns mesos a la pantalla amb la més tradicional *Emma* interpretada per Gwyneth Paltrow (1996). Potser l'efecte més important va venir de la producció d'*Orgull i prejudici* de la BBC l'any 1995 amb Colin Firth i Jennifer Ehle, un producte audiovisual de gran impacte que no només va donar peu a jocs intertextuals com l'establert per la nisaga *Bridget Jones*, sinó que va tenir un paper fonamental en la construcció de Jane Austen com a fenomen global (Sutherland, 2005: 55).

El cinema ha estat determinant per convertir Jane Austen en fenomen global, amb pel·lícules com *Becoming Jane*, de Julian Jarrold (2007), en el fotograma de fons.

«La popularitat de Jane Austen es fa més palesa en moments de crisi econòmica.»

Aquesta tendència no ha parat, ans al contrari, s'ha anat fent més i més evident. La imatge de l'autora ha esdevingut icònica fins al punt que ha estat escollida per aparèixer als bitllets de deu lliures del Regne Unit, i les citacions extretes de les seves novel·les decoren tasses, agendas i samarretes. L'allau d'adaptacions i relectures dels seus textos sembla no tenir fi. Un cas especialment remarcable seria el de la novel·la a què ens acabem de referir, *Orgull i prejudici* (traduïda al català per primer cop el 1985 per Eulàlia Preses). A banda de les adaptacions que ja hem mencionat anteriorment, aquest ha estat un dels textos amb més reinterpretacions en els darrers anys. Trobem una versió en clau Bollywood titulada *Bride and prejudice* (2004); una altra del 2005 dirigida per Joe Wright i protagonitzada per Keira Knightley; la reescriptura en clau de novel·la negra titulada *Death comes to Pemberley*, de P. D. James (2011, també amb minisèrie) i la versió apocalíptica titulada *Orgull i prejudici i zombies* (2016); i la nissaga del personatge de Bridget Jones que va començar com a columna periodística (2001-2016). Més recentment, trobem el text en format pòdcast i contingut LGTBIQ+ titulat *Gay pride and prejudice* (2022) i una adaptació teatral escocesa en clau d'humor, *Pride and prejudice* (*Sort of)* (2022). A totes aquestes versions, s'hi ha d'afegir la que està preparant la cadena de continguts Netflix en format *rom-com* adolescent (Higgins, 2022).

Aquesta bateria d'adaptacions és una bona notícia que ens indica que la pertinència del text és ben viva i que les noves generacions encara s'hi senten plenament identificades. Des d'un punt de vista més socioeconòmic, però, és interessant apuntar que la popularitat de Jane Austen es fa més palesa en moments de crisi econòmica (és per això mateix que les primeres onades d'adaptacions es produïren als anys noranta, en plena recessió econòmica). Aquesta no és una dada sorprenent. El món de Jane Austen és un món tancat en ell mateix i allunyat dels grans corrents polítics, les guerres, les violències; un món sense angoixes extremes, pandèmies o canvi climàtic. Seria ingenu falsejar el passat i argumentar que tot era una bassa d'oli a l'època de la regència. Ho demostra Raymond Williams a *The country and the city* (1973), on

analitza la producció textual de tres personatges de l'època i conclou que la ficció d'Austen exclou de manera gairebé quirúrgica els episodis traumàtics (des de les *Corn Laws* a la guerra, passant per la massacre de Peterloo i la fam a causa dels conreus fallits).

Les adaptacions no només continuen aquesta dinàmica d'exclusió, sinó que l'amplifiquen per tal d'oferir un delit visual que promou una (per)versió idealitzada de l'època i una contínua fetitxització de llocs, esdeveniments i objectes. Aquestes dinàmiques visuals tenen repercussions en les nostres relectures contemporànies de l'obra de l'autora i sens dubte contribueixen, també, a la seva construcció com a icona global. Les cases captivadores amb extensos jardins, les robes refinades, els protocols socials exquisits, els balls fastuosos, han esdevingut una estètica pròpia, però també una forma d'escapisme a un passat imaginat on tot era millor, més bonic i més fàcil. ●

Bibliografia

- Alsina, Victòria (2008). «Jane Austen en català». *Quaderns: Revista de Traducció*, núm. 25: 29-46.
- Halsey, Katie (2012). *Jane Austen and her readers, 1786-1945*. Londres: Anthem.
- Higgins, Charlotte (2022). «A look under the bonnet: why are we still so obsessed with the Regency era?». *The Guardian* (juliol). En línia: www.theguardian.com/books/2022/jul/02/why-are-jane-austen-regency-dramas-still-popular-persuasion-netflix-bridgerton.
- Morris, Stephen (2022). «Most expensive Jane Austen novel sells for £375,000». *The Guardian* (octubre). En línia: www.theguardian.com/books/2022/oct/05/most-expensive-jane-austen-novel-sells-for-375000-pounds-emma.
- Looser, Devoney (2017). *The making of Jane Austen*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Sutherland, Kathryn (2005). *Jane Austen's textual lives: From Aeschylus to Bollywood*. Oxford: Oxford University Press.
- Williams, Raymond (1973). *The country and the city*. Oxford / Nova York: Oxford University Press.

La fanficció: la frontera des- dibuixada entre autor i lector

Les plataformes d'Internet estan transformant el procés d'escriptura i de lectura amb dinàmiques de creació col·lectiva i de comunicació oberta i horitzontal. En aquest article s'analitza el fenomen de la fanficció, una forma innovadora de producció literària que trenca la relació tradicional entre l'obra, l'autor i el lector.

Per **Sígrid Martínez Mestre**

«En la fanficció és del tot impossible separar la faceta del lector de la de l'escriptor.»

I si Sherlock Holmes s'hagués enamorat perdudament del doctor John Watson? I si la rivalitat entre les famílies Montagut i Capulet de *Romeu i Julieta* hagués nascut de l'eterna rivalitat entre les cases de Gryffindor i Slytherin de l'escola de Harry Potter? I si el personatge D'Artagnan d'*Els tres mosqueters* hagués estat una dona o hagués format part d'una minoria racialitzada? Aquestes idees —li sonin o no esbojarrades al lector— no formen part de l'obra original. Ni Shakespeare va fer que els tràgics enamorats més coneguts de la història de la literatura dominessin els poders de la màgia i la fetilleria; ni Conan Doyle va escriure un tòrrid romanç entre el detectiu més famós d'Anglaterra i el seu fidel company; ni tampoc Alexandre Dumas va fer que el seu espadatxí protagonista fos una dona o una persona no-blanca. Nogensmenys, aquests fils argumentals proposats sí que podrien ser escrits i sí que podrien ser llegits. Encara que no pel seu autor original, sí que podrien ser creats. I no tan sols en l'àmbit literari, sinó que també es podrien explorar fils argumentals que no apareixen en la pel·lícula original, en la sèrie o en qualsevol altre canal de difusió de ficció. Ens trobaríem, doncs, davant d'una *fanficció*: adaptació al català de *fanfiction*, terme que es fa servir per descriure els textos basats en altres obres i escrits no per professionals, sinó per aficionats. Així que les fanficcions són, precisament, ficcions escrites per fans.

En els últims anys cada vegada s'ha fet més ressò de la fanficció i aquesta «paraulota» apareix amb més assiduitat en els àmbits culturals i literaris. L'objectiu d'aquest article no és rompre una llança en favor de la fanficció o debatre sobre la seva suposada inherent baixa qualitat. Per contra, es pretén centrar l'atenció en certs aspectes que la fan un fenomen potser no únic, però sí revolucionari per la manera com entén la relació entre text, autor i lector.

El text en comunitat: qui escriu la fanficció?

Els textos de fanficció es distribueixen —en la seva gran majoria, perquè hi ha excepcions— mitjançant plataformes d'Internet. Que aquests textos es publiquin de manera gradual, és a dir, per capítols, i puguin rebre un *feedback* instantani per part dels seus lectors, fa que el procés d'escriptura deixi de ser una activitat individual i es converteixi en una dinàmica col·lectiva. Tothom pot opinar, tot lector pot donar consells a l'escriptor, preveure cap a on podria anar l'argument del text o analitzar si el personatge de la fanficció és fidedigne al personatge de l'obra original en el qual s'ha basat.

Dit en unes altres paraules, la fanficció fa possible una comunicació oberta i horitzontal entre lectors i escriptor. Lluny queda la unidireccionalitat tradicional de la producció literària. Quan parlem de fanficció no podem imaginar la imatge romàntica de l'escriptor: un personatge solitari i aïllat dins el seu despatx, pertorbat per alguna musa maligna, que escriu pàgines i més pàgines per a un lector llunyà i hipotètic. Les plataformes d'Internet estan pensades per a la interacció, per a l'intercanvi immediat d'idees i opinions. A diferència de la producció literària tradicional, en la fanficció l'escriptor perd el control absolut del text i rep una gran influència directa i explícita del seu públic. El públic lector pot arribar a contribuir-hi o, fins i tot, canviar el decurs de l'argument del text o l'evolució dels personatges, fet inimaginable quan pensem en la lectura d'un llibre d'editorial imprès en paper.

És d'aquesta manera que trobem que en la fanficció és del tot impossible separar la faceta del lector de la de l'escriptor. Recordem-ho: la visió tradicional de la producció literària defineix un agent —l'escriptor— que produeix un text per a un consumidor —el lector—. Ara bé, en la fanficció, aquestes fronteres —aparentment inamovibles— entre els rols d'escriptor i lector es desdibuixen. El públic que rep l'obra canònica no es limita tan sols a consumir-la, sinó que adopta el rol de creador i es converteix, al seu torn, en productor.

Imatge de fons: Il·lustració d'*Els tres mosqueters*, d'Alexandre Dumas, en l'edició de Calmann-Lévy (París, 1894).

«La gran majoria de persones que creen i consumeixen fanficció pertanyen a minories socials.»

També és rellevant apuntar que la gran majoria de persones que creen i consumeixen fanficció pertanyen a minories socials, ja siguin minories racialitzades, ja siguin pertanyents a la comunitat LGBTIQ+. Els grups socials hegemònics (homes, heterosexuals, cisgènere) no han de patir per trobar-se representats en els principals canals de comunicació. Totes les —o la immensa majoria— sèries, pel·lícules, obres literàries, etc., són creades tenint-los a ells en ment. Són les minories les que han de lluitar i, moltes vegades, crear la pròpia representació, explicar les seves històries; i la fanficció és un mecanisme que les ajuda en aquesta tasca.

De la *fanfiction* a la fanficció: on queda la fanficció en català?

Per comentar l'aspecte lingüístic de la fanficció, hem de tenir en compte que Internet parla en anglès. Per tant, no ens hauria d'estranyar que la gran majoria de textos es produeixin, també, en aquesta llengua. Hem d'admetre que el contingut en català és escàs: els autors de fanficció tendeixen a gravitar entorn de l'anglès, cercant un públic més nombrós. Tot i això, no cal quedar-nos amb aquesta idea pessimista de la poca presència de fanficció en català a les xarxes. Encara que és limitada, la fanficció en català sembla trobar-se en una etapa de creixement: avança a passos petits i potser insegurs, però, tot i això, avança.

Archive Of Our Own o AO3 és una de les plataformes de fanficció més usades arreu del món. La plataforma —que ha rebut un premi Hugo— funciona lliure d'interessos d'inversors i de contractes publicitaris; de fet, es manté gràcies a donacions dels usuaris i al treball d'un grup de voluntaris. Dit d'una altra manera, AO3 és una plataforma que funciona al marge del capitalisme. Molts usuaris destaquen que el fet de no haver de dependre d'interessos de tercers és el que fa que la plataforma es mantingui fidel a si mateixa, que ells en continuïn gaudint i que cada any se superin —de bon tros— els objectius de donacions econòmiques (en l'última campanya de recaptació, l'octubre 2022, es van reunir prop de 270.000 \$; els ob-

jectius establerts eren de 50.000 \$). AO3 és una plataforma creada per fans i per a fans, que ofereix a l'usuari una experiència oberta i total, sense interrupcions publicitàries ni cap mena de censura.

Dels gairebé deu milions de textos que hi ha a la plataforma d'AO3, cent seixanta-sis estan etiquetats com a textos en català. Pot semblar una xifra irrisòria, però, gràcies a unes dades recopilades de manera exhaustiva per l'usuari Patatatxan, sabem que la mitjana de paraules en els textos d'aquest últim any és superior a la mitjana general, amb la qual cosa veiem un creixement respecte d'altres anys. Ara bé, també cal dir que, d'aquests textos publicats, la immensa majoria —cent cinc, per ser exactes— no tenen cap comentari. Trobem una interacció pobra i mínima i es desaprofita el principal potencial que té l'escriptura en línia, i una de les característiques més importants de la fanficció.

A banda d'AO3, a l'hora de parlar de textos digitals en català també trobem la plataforma Relatsencatala.cat. Tot i que no és un web dedicat íntegrament a la fanficció, sí que promou l'escriptura i la publicació de textos en línia i comparteix moltes de les característiques que comentàvem anteriorment. Per exemple, hi trobem el sentit de comunitat i la possibilitat d'una interacció senzilla, oberta i directa, i, a més, no ha de compartir l'espai amb cap altra llengua: el català és l'únic protagonista de la plataforma. El dia de la redacció d'aquest article, la plataforma té un total de 89.088 relats publicats i 14.570 productors de textos o «relataires», com els anomena la mateixa pàgina.

A tall de cloenda

Així doncs, podríem dir que els textos de fanficció constitueixen una revolució en la producció literària o, si més no, en la manera en què el públic es relaciona amb el text.

La fanficció entén l'obra d'una manera molt diferent de com la presenta la tradició literària. No és capaç d'enten-

dre un text des de la llunyania, amb anàlisis formals exhaustives, mil i una referències bibliogràfiques, comentaris de text i notes a peu de pàgina. La fanficció necessita una interacció directa amb l'obra: necessita arrencar pàgines i reescriure-les, pintar fora dels marges i comentar l'opinió amb el company per sobre de l'explicació del professor. Necessita l'espai per qüestionar, reimaginar i reconstruir arguments d'històries, personatges o, fins i tot, els rols d'escriptor i lector.

En la fanficció trobem un lector actiu que decideix començar a produir; hi trobem un sentit de comunitat; hi trobem una comunicació oberta, horitzontal i directa; hi trobem una creativitat sense límits, sense censura de cap mena; hi trobem una concepció de l'originalitat molt diferent d'aquella a la qual estem acostumats. Hi trobem una creació per al gaudi, però també per a la reivindicació; hi trobem oportunitat; hi trobem diversitat i inclusió; hi trobem representació. La fanficció és una revolució en molts aspectes. Però, al cap i a la fi, la fanficció és, simplement, una manera més de llegir, de consumir literatura. ●

Bibliografia

- Abad Ruiz, Bárbara (2011). «*Fanfiction*: fomento de la escritura creativa a través de las formas de literatura emergentes». *Tonos Digital*, núm. 21, www.um.es/tonosdigital/znum21/secciones/tritonos-1-fanfiction.htm (consulta: 10 d'octubre de 2022).
- Black, Rebecca W. (2006). «Language, culture and identity in online fanfiction». *E-Learning*, vol. 3, núm. 2: 170-184.
- Coe, Jamie [il·lustració] (2017). *The New Yorker*, 23 d'agost, www.newyorker.com/books/page-turner/the-promise-and-potential-of-fanfiction.
- Domínguez Trijueque, María (2022). «*Fanfiction*: l'expressió dels fans feta literatura». *Diari de Barcelona*, 25 de març, www.diaridebarcelona.cat/w/fanfiction-expressio-fans-literatura?redirect=%2Fw%2Fao3-el-que-passa-quan-les-fans-prenen-el-control%3Fredirect%3D%252F (consulta: 31 de juliol de 2022).
- Domínguez Trijueque, María (2022). «AO3: el que passa quan les fans prenen el control». *Diari de Barcelona*, 6 d'abril, www.diaridebarcelona.cat/w/ao3-el-que-passa-quan-les-fans-prenen-el-control?redirect=%2F (consulta: 30 de juliol de 2022).
- Even-Zohar, Itamar (2013). *Polisistemas de cultura*. Tel Aviv: Universitat de Tel Aviv, Laboratori d'Investigació de la Cultura.
- García-Roca, Anastasio (2016). «La formación lectora y los *fanfictions*: análisis de los procesos de cooperación y recepción textuales». *A Aprendizajes plurilingües y literarios. Nuevos enfoques didácticos*, editat per Antonio Díez Mediavilla, Vicent Brotons Rico, Dari Escandell Mestre i José Rovira Collado, 969-974. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant.
- García-Roca, Anastasio i José Manuel de Amo (2019). «Jóvenes escritores en la red: un estudio exploratorio sobre perfiles de Wattpad». *Ocnos*, vol. 18, núm. 3: 18-28.
- Jenkins, Henry (2010). *Piratas de textos: fans, cultura participativa y televisión*. Madrid: Paidós Comunicación.
- Leavenworth, Maria Lindgren (2015). «The paratext of fan fiction». *Narratives*, vol. 23, núm. 1: 40-60.
- Patatatzan (2022). «Estadístiques del català a AO3». *Archive Of Our Own*, 11 de setembre, <https://archiveofourown.org/works/33823849/chapters/104456016> (consulta: 27 de setembre de 2022).

Imatge de fons: Sherlock Holmes i el doctor Watson en una il·lustració del relat *L'intèrpret grec*, publicat a *The Strand Magazine* el setembre de 1893.

Entre els COSSOS

Feminismes i afectes al teatre català recent

En els darrers anys, el teatre ha esdevingut un canal de denúncia de l'opressió que pateixen les dones i altres col·lectius. Els escenaris catalans se n'han fet ressò amb obres que proposen nous imaginaris per a la representació de les emocions arrelats a la corporalitat.

Per Adriana Nicolau Jiménez

«El teatre català ha viscut des de l'any 2016 una autèntica eclosió d'iniciatives feministes.»

En el marc d'un augment global de la visibilitat pública dels feminismes, el teatre català ha viscut des de l'any 2016 una autèntica eclosió d'iniciatives feministes. Aquest esclat s'ha traduït en una multiplicitat heterogènia de propostes que han denunciat dins i fora dels escenaris les diferents opressions que passen a través del camp teatral català i han treballat per generar nous imaginaris. En un context històric que ha comportat una presa de consciència per a moltes persones sense militància prèvia, resulta revelador que diverses obres hagin representat processos de conscienciació respecte a l'opressió de col·lectius com les dones, la comunitat afrodescendent o les persones intersexuals.

En aquestes obres, el procés de presa de consciència comporta el pas de situacions d'aïllament i oblit, marcadament per tons emocionals negatius, a la percepció de col·lectivitats més àmplies, amb un efecte encoratjador i transformador. La connexió amb altres subjectes que conformen col·lectius més amplis s'hi representa amb imatges no realistes que sota diferents formes materialitzen un element present entre els cossos. Per això podem entendre aquestes imatges com a representacions dels afectes (*affect/s*, en anglès), és a dir, de les intensitats físiques i emotives que afecten els cossos humans més enllà del raciocini i que tenen caràcter relacional i recíproc (Gregg i Seigworth, 2010), i alhora es revelen inevitablement influïdes pels nostres coneixements previs sobre el món (Ahmed, 2014).

En els últims anys, els estudis teatrals feministes han incorporat l'atenció que reclama el paradigma afectiu envers les emocions i el cos (Dolan, 2005; Aston i Harris, 2013), i han reconegut que «feminism involves an emotional response to the world» (Ahmed, 2014: 170). En aquest article analitzarem algunes de les obres que, darrerament, han representat la presa de consciència afectiva que poden comportar diverses experiències arrelades

a la corporalitat. En parar atenció a la dimensió afectiva, aquestes obres han evidenciat que les relacions precedeixen sempre la constitució del jo i han proposat models de subjecte corporis, porosos i relacionals, allunyats de l'individualisme modern que reforcen les narratives neoliberals actuals.

La connexió amb les avantpassades

L'aïllament que sent la protagonista d'*Una gossa en un descampat* (2018), de Clàudia Cedó, es vincula directament a la manca de representació cultural de les pèrdues gestacionals. L'heroïna s'enfronta sense coneixements sobre la mort perinatal a la pèrdua del que havia de ser el seu primer fill, i és presa de sentiments com la por i la culpa. Tanmateix, una força contrària emergeix en ella, materialitzada en una sèrie de presències que invoca amb la paraula i que en els moments de més intensitat emocional encarna l'elenc femení de l'obra: són les avantpassades —«la iaia, l'àvia, la Pili. Totes eren amb mi [...] aquells dies, a l'hospital» (Cedó, 2018: 19)—, que alhora també s'identifiquen amb col·lectius més amplis, com ara «la humanitat» (Cedó, 2018: 103), i fins i tot amb el conjunt de la matèria: «La terra i els arbres i la lluna» (Cedó, 2018: 35).

Aquestes presències mostren la Júlia, la protagonista, precedida per subjectes previs i li dibuixen una identitat porosa, no unitària, com també ho fan el desdoblament d'aquest personatge en dues meitats i l'aparició de l'Ombra, que representa el fill nonat i exposa la tenuïtat dels límits subjectius en els processos de gestació. Alhora, les presències representen un saber físic i afectiu que va més enllà del coneixement racional: «Era un instint de supervivència [...]. Una força que no era cega. S'hi veia i comprenia profundament» (Cedó, 2018: 19).

A *Banzo, el aliento de las ancestras* (2019), de Denise Duncan —obra publicada però no estrenada—, la presència de les avantpassades és representada per actrius que són en escena i té un paper encara més central. La peça mescla dues trames paral·leles: la d'una estirp de dones provinents d'Àfrica que van ser esclavitzades, i la història

A l'esquerra i al fons: una escena d'*Hermafrodites a cavall* o *La rebel·lió del desig*, del col·lectiu *Que No Salga De Aquí* (2021). Fotografia: Núria Gámiz.

Escena d'*Una gossa en un descampat*, de Clàudia Cedó (2018).
Fotografia: Kiku Piñol / Sala Beckett.

contemporània de la Lis, una dona blanca d'ascendència burgesa i casada amb un home afrodescendent, el Philippe. La parella passa uns dies a l'antiga casa familiar, habitada pel llinatge de dones negres que va acabar servint la família i que els vius no veuen però perceben a través de diverses pertorbacions. Tant aquestes com diverses al·lusions a allò que no es veu a simple vista —com el llibre d'astronomia que llegeix la Lis, dedicat a la matèria obscura— posen el focus en el tema de la percepció no racional.

La Lis viu la seva particular anagnòrisi quan descobreix, en un vell diari personal, que descendeix tant de la família Bosch com d'una dona negra que havia servit com a criada a la casa. Arran de la trobada, comença a reconsiderar la pròpia perspectiva sobre l'opressió racial —fins llavors, més aviat negligent— i a assimilar el missatge de les avantpassades: «Calla y escucha, Lis [...]. Escucha lo que dice el viento [...]. Llama a tus ancestras [...]. Responderán» (Duncan, 2019: 215-217). D'aquesta manera, la Lis aconsegueix culminar la composició musical que li havien encarregat i que se li resistia, en una emotiva escena final en què acaba tocant acompanyada de totes les

avantpassades, que no veu però percep afectivament, en comunió emocional i física amb les pròpies arrels.

El dolor que aproxima

La figuració no realista del vincle amb altres subjectes, en aquest cas vinculats per un dolor comú, apareix també a *Así bailan las putas* (2019), de la companyia Sixto Paz. En aquesta obra, el públic comparteix espai escènic amb la periodista Júlia Bertran i la professora de *twerking* Ana Chinchilla, que ofereixen lliçons participatives de *twerking* intercalades amb explicacions sobre experiències pròpies de violència sexual, coacció i abús. Paral·lelament, les intèrprets recorden episodis històrics de violència contra el cos de les dones, com la caça de bruixes, i suggereixen una connexió transtemporal de Bertran amb «la Sucarranya», una dona andorrana acusada de bruixeria i executada l'any 1471. Segons deixen entendre, quan la periodista en va conèixer la història, es va veure afectada físicament: «Un dia em vaig llevar i vaig trobar-me tot el cos cobert de ferides, que coïen, que feien mal» (Bertran *et al.*, 2019: 6).

«Els estudis teatrals feministes han incorporat l'atenció que reclama el paradigma afectiu envers les emocions i el cos.»

No és casual que la presa de consciència de la pròpia subordinació a través del dolor d'altres dones es representi amb la imatge de les ferides, ja que, com apunta Sara Ahmed (2014), la pell és l'òrgan que ens connecta amb els altres i on s'imprimeixen els efectes del món exterior. Per això, si Bertran pren consciència d'un patiment compartit i en sent els efectes a la pell, també intenta transmetre'l al públic: en una escena titulada «Ferides», ella i Chinchilla escriuen als braços de l'audiència diversos insults masculistes rebuts per elles mateixes, en una segona imatge de la transmissió física i afectiva de l'opressió masculista. Simultàniament, l'obra fa èmfasi en com la conscienciació pot esdevenir no només transmissora de dolor, sinó també palanca per a la reivindicació del plaer i la llibertat corporals, i per això culmina amb un ball catàrtic compartit en què les emocions flueixen entre els cossos.

El dolor comú com a catalitzador de l'acció i la reparació també resulta crucial a *Hermafrodites a cavall o la rebel·lió del desig* (2021), del col·lectiu Que No Salga De Aquí, que aborda la qüestió de la intersexualitat. La peça presenta un relat coral liderat per la intèrpret Laura Vila Kremer, acompanyada per les projeccions a mida real de diversos testimonis intersexuals. Totes —la majoria han estat designades com a dones— coincideixen en l'experiència del silenci imposat per l'estament mèdic, així com en l'alleujament i l'empoderament que representa conèixer altres persones intersexuals. L'obra culmina amb un èpic pasatge final en què Vila Kremer exhorta el públic a una rebel·lió del desig que inclogui els cossos que fins ara han estat negats. Mentre parla, una gran bossa d'aire de forma circular, sobre la qual es projecten els mil colors de la imatge que uns minuts abans era el conjunt de testimonis, s'infla al seu voltant tot acomboiant-la i omplint el conjunt de l'escenari.

Curiosament, aquest dispositiu sembla reproduir escènica-ment una metàfora emprada a *Una gossa en un descampat* per evocar com la consciència de pertànyer a un col·lectiu més ampli es contraposa de manera física a l'aïllament: «la massa uniforme de la qual tots formem

part s'infla al teu voltant [...] Un tortell esponjós que t'envolta i s'estufa per l'habitació, perquè hi has posat massa llevat» (Cedó, 2018: 97). Ambdues imatges evocuen allò que succeeix entre els cossos i els transforma, vehicular la dimensió emocional de l'encontre amb la col·lectivitat i apuntar cap a un model de subjecte no estanc, sinó relacional i porós. Com les proposades per Duncan i Sixto Paz, qüestionen els models de subjecte vigents i, en fer-ho, amplien i enriqueixen el nostre imaginari teatral. ●

Bibliografia

- Ahmed, Sara (2014). *The cultural politics of emotion*. Edimburg: Edinburgh University Press (1a ed.: 2004).
- Aston, Elaine i Geraldine Harris (eds.) (2013). *A good night out for the girls: Popular feminisms in contemporary theatre and performance*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bertran, Júlia, Ana Chinchilla, Jan Vilanova i Pau Roca (2019). *Así bailan las putas* [enregistrament de vídeo inèdit]. Arxiu personal de Júlia Bertran.
- Cedó, Clàudia (2018). *Una gossa en un descampat*. Barcelona: Biblioteca Sala Beckett/REMA 12.
- Dolan, Jill (2005). *Utopia in performance: Finding hope at the theater*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Duncan, Denise (2019). «Banzo, el aliento de las ancestras». A Carolina África, Denise Duncan, Mar Gómez Glez, Nieves Rodríguez Rodríguez, Carmen Soler i Victoria Szpunberg. *VII Laboratorio de Escritura Teatral*. Madrid: Fundación SGAE: 131-254.
- Gregg, Melissa i Gregory J. Seigworth (eds.) (2010). *The affect theory reader*. Durham / Londres: Duke University Press.
- Vila Kremer, Laura, Raquel Loscos i Víctor Ramírez Tur (2022). *Hermafrodites a cavall o la rebel·lió del desig* [enregistrament inèdit]. Arxiu de la companyia Que No Salga De Aquí.

Imatge de fons: un moment de l'obra *Así bailan las putas*, de la companyia Sixto Paz (2019). Fotografia: Núria Boleda.

De professió, arquitecta

Roser Amadó, una de les primeres dones que es van formar a l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona durant la dècada dels seixanta del segle passat, explica la seva singular trajectòria professional en un sector molt masculinitzat.

Roser Amadó Cercós

Arran d'una conversa amb la directora d'aquesta revista, Teresa-Montserrat Sala, em vaig sentir estimulada a escriure sobre la meva trajectòria, que va iniciar-se als anys seixanta, quan érem molt poques les dones arquitectes, i que va prosseguir fins a la meva jubilació l'any 2014.

Per començar, voldria dir que el fet d'estudiar arquitectura va ser completament casual. L'any 1964 havia fet el curs comú de ciències i les noies solien estudiar farmàcia, però en el meu cas això no podia ser perquè el meu pare, que era farmacèutic, havia decidit fer «hereu» el meu germà.

Imatge de fons: projecte de B01 Arquitectes per a la transformació d'un edifici de concessionari de cotxes en les oficines de l'empresa municipal d'aigües de Terrassa.

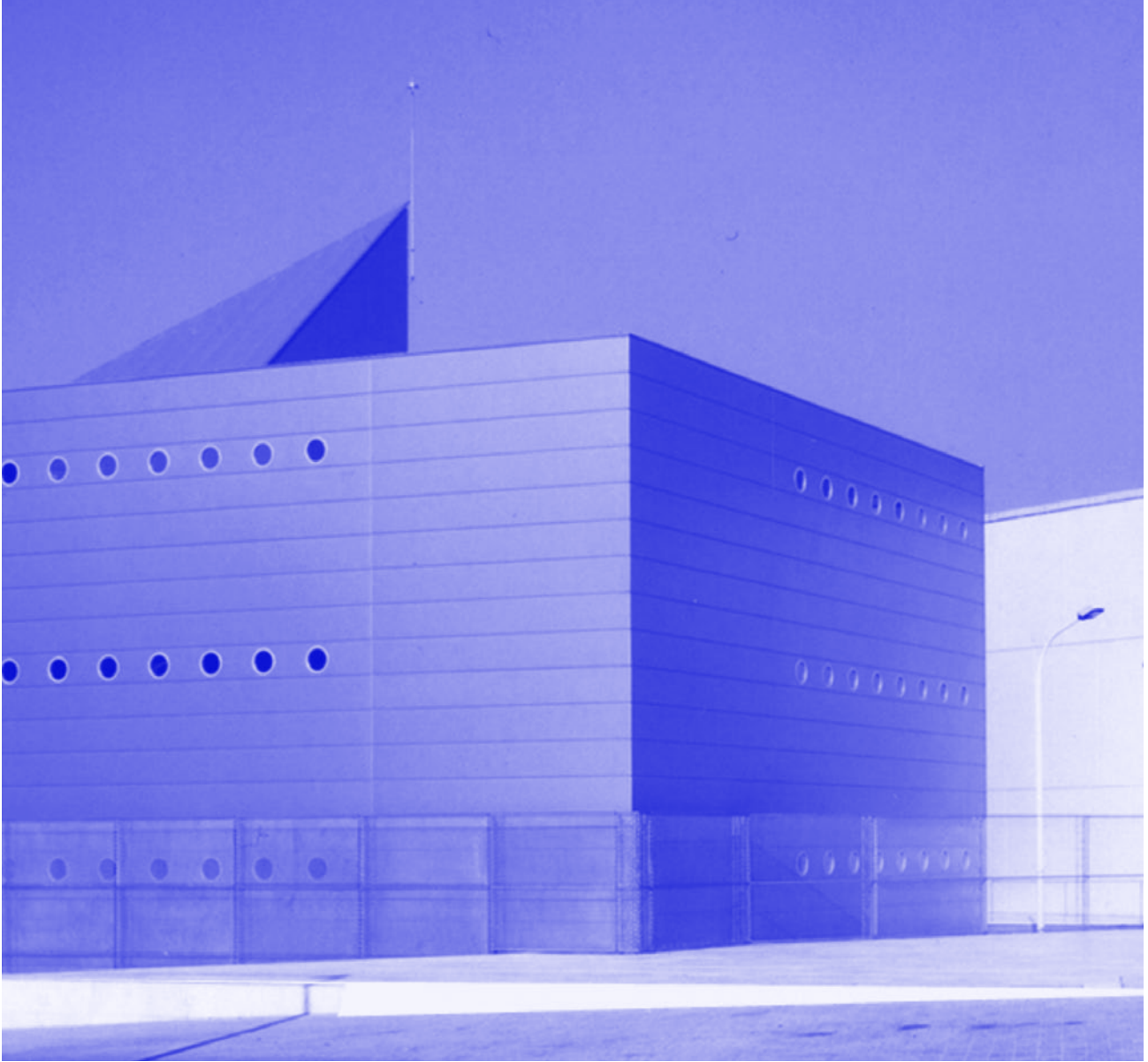
Així que, totalment despistada, vaig anar a parar a arquitectura simplement perquè dibuixava bé i era bona en matemàtiques, de manera que puc dir que la meva elecció no va ser vocacional. Vaig passar la carrera sense pena ni glòria, però hi vaig conèixer Lluís Domènech i Girbau, també estudiant d'arquitectura, i ens vam casar el 1965; això va ser fonamental per al meu futur. En acabar la carrera i amb dos fills petits, tenia ganes d'independitzar-me del Lluís, perquè ell tenia altres socis arquitectes amb el seu propi estudi. Em va sorgir l'oportunitat de dirigir la revista d'interiorisme *Nuevo Ambiente*, de l'editorial Blume, i en dos anys vaig aprendre més arquitectura que en tota la carrera.

El meu sogre ens va encarregar, a mi i al Lluís, la construcció de sis habitatges aparellats per als seus fills, que

**«Vaig anar a parar a arqui-
tectura simplement perquè
dibuixava bé i era bona en
matemàtiques.»**

Roser Amadó.

El nou Arxiu de la Corona d'Aragó, inaugurat el 1993, és un dels projectes en què participà Roser Amadó.

no cabien a la «casa gran», al jardí de la casa modernista de la platja de Sant Pol, a Sant Feliu de Guíxols. Una de les primeres decisions que vaig prendre va ser que no ens podíem carregar el jardí romàntic, per la qual cosa vam proposar un edifici «torre», tot colonitzant l'espai posterior residual de l'hort. Vaig haver de discutir molt la radicalitat del llenguatge perquè el Lluís estava molt concentrat en el de l'escola de Barcelona, que es basava en l'expressivitat dels materials i que a mi no em convenia gens.

La mort sobtada del soci del Lluís i cunyat nostre, *Lauri Sabater*, ens va acostar de nou. Llavors, vam col·laborar en el Pla del Centre Històric de Lleida i en el desenvolupament

del projecte dels projectes centrals d'aquesta actuació. Aquí les meves idees radicals van comportar grans discussions, però vaig aconseguir imposar el meu criteri i fer la intervenció més agosarada, en tallar el pendent sota la Seu per tal d'obtenir un «solar útil». Des d'aquell moment vam treballar més de trenta anys en diferents projectes per assentar el centre històric de la ciutat.

D'altra banda, l'encàrrec de la rehabilitació de l'editorial Montaner i Simon per a la Fundació Tàpies va ser un nou *tour de force* en la nostra vida professional i vam aprendre moltes coses sobre Domènech i Montaner i la seva arquitectura.

«No vam deixar mai de presentar-nos a concursos, com a gimnàstica projectual.»

També la rehabilitació de la Casa de l'Ardiaca i del Palau del Lloctinent, a Barcelona, com a arxius, va representar un aprofundiment en les tasques de restauració d'edificis.

Els anys olímpics van significar nous reptes perquè vam intervenir en el projecte de la Vila Olímpica i en la construcció d'una de les «portes» d'oficines. Simultàniament, vam construir el nou Arxiu de la Corona d'Aragó al carrer de la Marina.

També en aquests anys vam guanyar el concurs de l'Ajuntament de Barcelona per a la nova seu de Carbuos Metàlics, que va representar una profunda reflexió sobre l'Eixample i les ordenances dels passatges, i va resultar un nou pas en el nostre llenguatge arquitectònic.

Un cas molt curiós va ser el concurs que la multinacional Montesa-Honda va plantejar per a la nova seu a Santa Perpètua de Mogoda. Ens va sorprendre guanyar-lo enfront d'equips japonesos i també va ser una proposta radical de la qual m'enorgulleixo.

Tot i els encàrrecs que anaven sorgint, no vam deixar mai de presentar-nos a concursos, com a gimnàstica projectual per als diferents temes que calia abordar. I encara que les decepcions eren dures, vam aprendre molt.

L'any 1998 vaig fer el gran esforç d'inscriure'm en un màster sobre sostenibilitat a l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona (ETSAB). La meva percepció del malbaratament energètic en la construcció es va reafirmar durant el curs i va ser una nova descoberta. A partir d'aquest moment, les nostres obres es van veure reforçades en els camps ideològics i tecnològics de la sostenibilitat, tant en les que tenien un gran impacte territorial, com el Leitat Technological Center de Terrassa, com en les relacionades amb estructures urbanes, per exemple el concurs guanyat del Pla d'Accessibilitat de Vigo, o en les que tenien el respecte pel medi natural com a primer objectiu, en la reconstrucció de les quals intervinguérem mínimament, com en el cas de l'edifici del Semàfor, al delta del Llobregat.

L'any 2000 l'estudi va passar a anomenar-se Bo1 Amadó-Domènech, Societat Civil Professional amb la incorporació d'un nou soci. El 2010, a conseqüència de la crisi de la bombolla immobiliària del 2008 i del nostre interès en la sostenibilitat de la construcció, vam iniciar un projecte de recerca, desenvolupament i innovació (R+D+I) que ens portà a desenvolupar un sistema de prefabricació que anomenarem DOM. L'aplicació en conjunts d'habitatges produïa dificultats serioses quant al llenguatge i intentàrem avançar presentant-nos a una sèrie de concursos per comprovar les diferents solucions que anaven sortint.

Sempre he tingut una vida familiar intensa i una gran afinitat amb el Lluís, però l'arribada dels nets a partir de l'any 2000 va ser una experiència que em va canviar la perspectiva vital. Finalment, la meua vida professional s'ha convertit en vocacional, i gaudeixo i pateixo en tots els projectes.

L'any 2014, a causa de la greu crisi econòmica, ens vam veure obligats a tancar el despatx i a jubilar-nos. Per a mi va ser un cop molt dur que em va costar molt superar.

Ara, amb la perspectiva de cinquanta anys, les dècades dels vuitanta i els noranta del segle passat tenen per a mi un interès especial, ja que, independentment de la nostra trajectòria professional, van ser els anys de l'inici de la democràcia a Espanya, on regnava una gran efervescència creadora i moltes facilitats per part de les administracions per innovar i construir. És per això que, aprofitant el temps lliure de què actualment dispo, he anat recopilant la nostra tasca professional, que penso que pot ser una aportació positiva per entendre aquell moment. La gran quantitat de material gràfic acumulat al nostre despatx em va fer pensar a ordenar-lo i exposar-lo en forma de vídeos, tot explicant els projectes des de l'experiència, amb visió retrospectiva. ●

Imatge de fons: projecte per a la factoria de la multinacional Montesa-Honda, de 1992.

Què pot aprendre l'òpera de Rosalía?

L'autor d'aquest article, cantant d'òpera i gestor cultural, reflexiona sobre la necessitat de revitalitzar un espectacle massa elitista i troba en les estratègies d'artistes com Rosalía, maneres d'arribar a un públic més ampli i de convertir els teatres en llocs de trobada i compromís.

Per Enric Martínez-Castignani

«Ara toca ser valent, reconèixer el que es pot millorar i dissenyar projectes sòlids, no cosmètics.»

Sí, jo també vaig anar al *Motomami Tour*. Una experiència interessant des de diversos punts de vista: el Palau Sant Jordi abarrotat amb prop de divuit mil persones, la majoria susceptibles d'assistir a funcions o concerts *under35* de qualsevol teatre d'òpera i que hi eren expectants, entregats i per fidelitat. Molt diferent de l'ambient que es viu habitualment al món de l'òpera. Quin és el fet diferencial? No compro l'argument limitant que són dos gèneres totalment diferents i no comparables, o que hi ha molt de màrqueting al darrere. Sempre m'ha agradat analitzar camps diferents del meu sector per aprendre de les seves estratègies, i veure què i com es pot aprofitar per adaptar-ho a l'òpera. I sabeu el que vaig veure en aquest concert? Risc, coneixement, entrega, valor afegit i bidireccionalitat.

- **Risc**, perquè el format era nou: un videoclip de dues hores fet en directe.
- **Coneixement**, perquè, més enllà que t'agradi o no, l'artista està formada, domina la matèria amb què treballa i el nou CD ha tingut un temps d'elaboració de tres anys.
- **Entrega**, perquè el que passava a l'escenari era «veritat».
- **Valor afegit**: creieu que els/les joves pagarien uns preus tan elevats per les entrades si no «sentissin» que els aporta un valor diferencial que per a ells/elles és important?
- **Bidireccionalitat**, perquè la comunicació amb el públic era recíproca. Malgrat la dimensió de l'espai, Rosalía interpel·lava persones concretes i hi parlava directament, les va fer pujar a l'escenari i va crear una sensació constant de proximitat. A l'òpera, el públic majoritàriament hi assisteix amb molts *a priori*, regles i prejudicis que dificulten la connexió, i els teatres no ajuden a trencar aquests clixés. Cada cop que convido algú a l'òpera per primera vegada, la pregunta és: «i com he d'anar vestit/ida?». Fa pensar, oi?

Situació actual butx

Segons l'*Encuesta de hábitos y prácticas culturales 2021-2022*¹ del Ministeri de Cultura i Esport (període març de 2021 – febrer de 2022), només un 0,9% de la població assisteix a l'òpera (al període 2018-2019 era un 3,3%). En cas d'ajustaments de les polítiques econòmiques, és fàcil deduir, com va passar el 2009, que la cultura pot ser la primera afectada per les retallades, perquè en la nostra societat encara s'aprecia com un bé no essencial. També podem imaginar que es prescindirà del que es consideri més irrellevant, i el finançament de l'òpera és a la *pole position*. Per no parlar dels dèficits econòmics dels teatres generats per la pandèmia, afegits als ja existents. Els que ens dediquem a l'òpera creiem que és l'art més complet, però, repeteixo, la realitat és que només un 0,9% de la població ens visita, davant d'un 3,9% que va a concerts de música clàssica, un 10,4% que ho fa a un concert de música actual o un 8,2% que ha vist una obra de teatre.

La bona notícia és que l'òpera té una capacitat de creixement més gran que la resta dels sectors i ofereix un producte atractiu, multidisciplinari i que genera ocupació. Ara toca ser valent, reconèixer el que es pot millorar i dissenyar projectes sòlids, no cosmètics. A l'últim congrés d'Òpera XXI i OLA (Ópera Latinoamèrica), en el qual vaig impartir una ponència que parlava d'aquests temes, una de les qüestions que vaig plantejar, i va haver-hi consens al respecte, va ser que els teatres d'òpera necessiten projectes realistes i ben articulats a mitjà o llarg termini. Però què vol dir tenir un projecte sòlid, realista i ben articulats? Seria agosarat per part meua començar a descriure tota una llista d'accions per millorar situacions com el descens inquietant de públic o la desconexió dels teatres d'òpera de la societat. Cada teatre és un món i té un pressupost diferent que en condiona les estratègies.

El que sí i que observo és la verbalització constant d'un preocupant i utòpic desig de tornar al punt pre-pandèmic, de *tornar a la normalitat*. La societat a la qual ens dirigim no és al mateix punt i les seves prioritats i necessitats són ben diferents; i, a més, el que anomenàvem normalitat no era gaire normal. Per tant, cal arriscar-se i agafar

Escena de *Turandot* de Puccini, en la producció de Franc Aleu al Gran Teatre del Liceu. © Gran Teatre del Liceu / Antoni Bofill.

«És necessari convertir els teatres no només en llocs d'evasió, sinó també de trobada i compromís.»

La porxada de l'Òpera de Lió ha esdevingut improvisadament un espai de creació, i alguns artistes que hi han actuat han acabat fent-ho dins del teatre, com el grup de *street dancers* *Pokemon Crew*. © Paul Bourdrel.

altres camins: si sentim que les nostres estratègies ens fan transitar per patrons desconeguts, probablement estem assumint riscos; si el que fem ens resulta molt familiar, senyal que no som conscients que la pandèmia ha creat una situació excepcional que, amb els coneixements i la imaginació necessaris, ens permet fer coses excepcionals. Cada teatre i cada temporada hauria d'entendre aquesta realitat i hauria d'evitar qualsevol mena de brindis al sol irresponsable, per prudència i honestedat envers els seus conciutadans i les seves conciutadanes, que, recor-

dem-ho, hi han aportat part dels diners dels seus pressupostos, tant si assisteixen al teatre com si no hi van.

Preguntes estratègiques

A partir d'aquí, proposo una reflexió al més pur estil Krishnamurti, posant sobre la taula (per enèsima vegada) algunes qüestions sobre la gestió dels teatres i les temporades. Estan posant els públics al centre de les seves estratègies? La comunicació és unidireccional o bidireccional? Hi ha

«Estimular la ment i els sentiments de l'espectador és fonamental per generar fidelitat.»

una escolta activa de tu a tu amb l'audiència? Quin tipus de confiança mútua existeix entre el públic i el teatre? Tenen el tipus d'audiència que volen, o la que poden tenir? Quin valor diferencial ofereixen? Els teatres d'òpera formen part de l'ideari de les comunitats a les quals pertanyen? Són rellevants per a elles? Valoren més que el públic hi assisteixi, o que el seu cicle de vida com a client sigui més ampli per aconseguir fidelitzar-lo? S'està entenent que hi ha molts tipus de *targets* dins un mateix públic objectiu? (I no parlo de distingir entre *under35*, abonats i la resta). És important entendre que la nostra audiència total és la suma de diverses minories. Hem d'identificar i segmentar aquestes minories i establir un diàleg específic per a cadascuna; una comunicació bidireccional, propera, honesta i no només basada en conceptes recurrents, banals i antiquats; un diàleg que disminueixi la distància, aporti valor, augmenti la confiança mútua i millori l'experiència que oferim abans, durant i després d'un espectacle.

Però, què en fem del no-públic? Sabem qui són? Què necessiten? On són? Com els podem oferir l'oportunitat de gaudir d'una òpera? Respondre aquestes qüestions ajudaria a plantejar millor el tipus de gestió, de programació i de comunicació que podem fer.

Trencar barreres i arriscar-se

Pel que fa a les decisions estratègiques i com programar, faig meu el que diu Peter Brook en la seva autobiografia: «El sentit dels valors pot dependre d'alguna cosa més objectiva que les simpaties, les antipaties i el gust personal».² Això connecta amb la responsabilitat de gestors i programadors d'arribar al màxim nombre de persones i ampliar la mirada del que ofereixen, especialment en teatres i temporades finançades amb diners públics. El teatre és un lloc de trobada que té l'oportunitat de transformar les persones facilitant vies de reflexió i debat, i oferint moments de percepció que van més enllà de la seva visió habitual, perquè cadascú en tregui les seves conclusions. Ha de ser capaç de tocar l'ànima, com expressava el compositor Claudio Monteverdi (1567-1643) quan parlava de «l'experiència directa de la commoció de l'oient» en el prefaci del

llibre vuitè dels *Madrigali guerrieri et amorosi*. Ha d'oferir una experiència completa, ben treballada i executada de manera rigorosa i responsable, basada en el suposat coneixement de qui l'articula. Això implica sortir de la nostra bombolla «d'alta cultura», baixar del pedestal i mostrar que és possible experimentar una vivència diferent a través de l'òpera. Cal potenciar les estratègies que augmentin l'accessibilitat i la diversitat perquè tothom se senti com a casa. Quan he treballat a l'Òpera de Lió, cada matí he vist la imatge de grups de *street dancers* actuant lliurement sota la seva porxada, reflectint-se als vidres de la porta principal (bonica metàfora). Tant és així, que d'aquell indret han sortit grups d'èxit com Pokemon Crew i que el mateix teatre ha acabat programant actuacions d'aquest tipus de dansa. Al vespre la porxada es converteix en un bar on es gaudeix d'actuacions de jazz. Coneixeu alguna cosa així al nostre país? És necessari convertir els teatres no només en llocs d'evasió, sinó també de trobada i compromís, a favor d'un desenvolupament transformador de les persones. Estimular la ment i els sentiments de l'espectador és fonamental per generar fidelitat.

Revitalitzar l'òpera no consisteix només a proposar interpretacions basades en noves dramatúrgies; es tracta també de difuminar les línies entre públic, intèrprets i el contingut que s'ofereix, com passa amb el treball comunitari que fa la Birmingham Opera Company. En un període tan convuls i commovedor com l'actual, anar a veure una òpera no ha de ser un acte cultural elitista, ja que aquesta és la millor manera de blindar la seva irrellevància. Els teatres i les temporades han de ser conscients del món on vivim, de les raons per les quals existeix l'òpera i de les persones a qui es dirigeixen, i han de ser capaços de connectar-les amb si mateixes i amb la societat que cohabitin, fomentant el respecte a tothom, vingui d'on vingui i pensi el que pensi. Això és el que acaba fent un projecte i un gènere rellevants per a la societat. ●

Notes

- 1 www.culturaydeporte.gob.es/servicios-al-ciudadano/estadisticas/cultura/mc/ehc/portada.html.
- 2 Peter Brook (1998). *Hilos de tiempo*. Madrid: Siruela.

Fotografía de Sergi Cámara.

Dossier monogràfic

Migracions

Coordinat per Laia Manonelles Moner
i Estanislau Roca Blanch

La història dels segles xx i xxi està travessada per migracions, diàspores i exilis. Alhora, en el moment actual, cal remarcar la urgència de respondre a les anomenades «crisis migratòries», a les quals Europa reacciona amb més polítiques de frontera i més exclusió per als qui, malgrat tot, aconsegueixen arribar. En un marc geopolític global on les polítiques migratòries ocupen un lloc rellevant, al mateix temps que els estudis interculturals esdevenen essencials, l'antropologia, la sociologia i la praxi artística vertebren vasos comunicants per enfocar l'alteritat i les discriminacions racistes, destacant la necessitat —des de diferents perspectives— de potenciar espais de debat per desarticlar els discursos xenòfobs creixents en el context europeu contemporani.

Europa ante los refugiados

Blanca Garcés Mascareñas*

Investigadora sénior del CIDOB
bgarces@cidob.org

Resumen: Europa se redibuja con cada crisis migratoria. A inicios de los años 90, llegaron centenares de miles de refugiados procedentes de los Balcanes. En 2015 y 2016, el número rebasó el millón en el contexto de la guerra de Siria. En 2022, la guerra de Ucrania ha provocado una nueva crisis de recepción. Este artículo analiza las crisis de 2015 y 2022. La conclusión es que las crisis no derivan de los números, sino de los miedos de una Europa cada vez más cerrada en sí misma. Hasta tal punto que, como señala Krastev, las crisis migratorias pueden acabar representando el inicio del fin del liberalismo europeo.

Palabras clave: refugiados, crisis, Europa, políticas migratorias.

Europa davant dels refugiats

Resum: Europa es redibuixa amb cada crisi migratòria. A principis dels anys noranta arribaven centenars de milers de refugiats procedents dels Balcans. El 2015 i el 2016 el nombre va sobrepassar el milió en el context de la guerra de Síria. El 2022 la guerra d'Ucraïna ha provocat una nova crisi de recepció. Aquest article analitza les crisis del 2015 i 2016. La conclusió és que les crisis no deriven de les xifres, sinó de les pors d'una Europa cada vegada més tancada en si mateixa. Fins al punt que, com assenyala Krastev, les crisis migratòries poden acabar representant l'inici de la fi del liberalisme europeu.

Paraules clau: refugiats, crisis, Europa, polítiques migratòries.

Europe facing refugees

Abstract: Europe redraws itself with each migration crisis. In the early 1990s hundreds of thousands of refugees arrived from the Balkans. In 2015 and 2016 the number exceeded one million in the context of the Syrian war. In 2022 the war in Ukraine has caused a new reception crisis. This article analyses the crises of 2015 and 2022. The conclusion is that the crises do not result from the numbers but from the fears of an increasingly inward-looking Europe. Indeed, to such an extent that, as Krastev points out, these migratory crises may end up representing the beginning of the end of European liberalism.

Keywords: refugees, crises, Europe, migration policies.

Compàs d'amalgama, ISSN 2696-0982 / e-ISSN 2696-1008, primavera 2023, núm. 7, p. 28-32
Data de recepció: 18-10-2022. Data d'acceptació: 16-1-2023.

* Blanca Garcés, doctora en Ciencias Sociales por la Universidad de Ámsterdam y licenciada en Historia y Antropología por la Universidad de Barcelona, es investigadora sénior del área de Migraciones y coordinadora de investigación de CIDOB (Barcelona Centre for International Affairs). Hace más de quince años que se dedica al estudio de las políticas migratorias y de asilo desde una perspectiva comparada. Desde 2021 coordina un proyecto H2020 sobre las causas y consecuencias de las narrativas sobre inmigración en el contexto de creciente politización y polarización en Europa. ORCID: 0000-0003-4039-3964.

Introducción

Europa se redibuja con cada crisis migratoria. A inicios de la década de los noventa, los países de la Unión Europea (UE) recibieron a cientos de miles de refugiados de la guerra de los Balcanes, una guerra percibida entre la indiferencia y la vergüenza por no haberla sabido detener. Así, se llegó a 672.385 solicitudes de asilo en 1992 y a 516.705 en 1993. Estas cifras no volvieron a subir hasta veinte años después, en el contexto de la guerra de Siria. En 2014 se registraron 626.965 solicitudes y, durante los dos años siguientes, se superó el millón, con 1.322.850 en 2015 y 1.260.920 en 2016. Aunque Europa vivió la crisis de refugiados de 2015 con gran conmoción, en pocos meses se pasó del «sí, podemos acogerlos» de Angela Merkel a un consenso generalizado de que Europa ya no podía recibir a más refugiados.

De ahí que, a finales de 2015, se aplicara toda una serie de políticas para reducir las llegadas en poco tiempo. Pero el cierre solo fue relativo, pues los números nunca descendieron hasta los niveles previos a 2014. En 2019 las solicitudes de asilo alcanzaron las 744.810, y, solo en la primera mitad de 2022, ya se habían registrado 406.000. Actualmente, la mayoría de solicitantes de asilo son personas procedentes de Afganistán y Siria, y, en segundo lugar, de Venezuela, Colombia y Pakistán. Además, con la invasión de Ucrania, en los primeros meses de 2022, la Unión Europea dio protección temporal a 4,2 millones de personas. Son números muy por encima de los de 2015, cuando Europa dijo basta. Esta vez, sin embargo, no ha habido tantos aspavientos. ¿Cómo se respondió entonces y cómo ahora? ¿Por qué tantas diferencias? Y si entendemos que Europa se redibuja a sí misma con cada crisis de refugiados, ¿qué Europa ha emergido en cada ocasión?

La crisis de 2015

El año 2015 marcó un antes y un después. De entonces son las imágenes de familias enteras llegando a las playas griegas, de cientos de miles de personas caminando hacia el centro y el norte de Europa, durmiendo en estaciones de tren, acampando en plazas de grandes ciudades y cruzando fronteras, una tras otra. La primera respuesta fue de acogida. Lo fue en Lesbos, cuando la población local se lanzó a las playas para ofrecerles cobijo. Y también en las grandes ciudades, con una ciudadanía movilizadísima que salió a acompañarlos y ofrecerles todo aquello que pudiera resultarles de ayuda en el camino. A nivel de gobier-

nos europeos, la primera reacción fue más dubitativa. La cuestión no fue solo si recibirlos o no, sino, sobre todo, cómo repartir la responsabilidad entre los Estados miembros. Este es el gran drama de Europa. Sin embargo, los Estados europeos multiplicaron en muy poco tiempo sus plazas de acogida. Conmocionados por la publicación de la fotografía del niño Aylan aparecido muerto en una playa turca, en septiembre de 2015, incluso llegaron a pactar unas cuotas de reubicación de refugiados.

Pero el ambiente de acogida no duró mucho, tanto a efectos reales como en términos discursivos. En otoño de 2015 se cerraron las diferentes fronteras a lo largo de la ruta de los Balcanes. En marzo de 2016 se firmó el acuerdo UE-Turquía, por el que se sellaba también la frontera entre Grecia y Turquía. A partir de entonces, la idea predominante fue que los refugiados no debían llegar a las fronteras europeas. Para ello, los Estados vecinos se ocuparían tanto de darles la protección y acogida que la Unión Europea ya no estaba dispuesta a ofrecerles como de controlar las fronteras europeas desde fuera. En otras palabras, a partir de entonces se pasó a externalizar la protección internacional y el control fronterizo a los países vecinos. Así, el Sahel, el desierto del Sáhara, los países del norte de África y el Mediterráneo se fueron «fronterizando» año tras año.

El Mediterráneo, un mar en disputa

En el Mediterráneo, el resultado más directo de la crisis de 2015 fue la puesta en marcha de la operación Sophia, que tenía como objetivo principal la identificación, captura y destrucción de los barcos de los traficantes. A nivel discursivo, el nuevo enfoque permitió un triple giro. Primero, la protección ya no se garantizaba a través del rescate y desembarco en las costas europeas, sino evitando la salida de las personas migradas desde las costas del norte de África. El rescate, pues, se pasaba a hacer de manera «preventiva», dejándolos en tierra. Segundo, el objetivo ya no eran las personas migradas, sino las embarcaciones que las transportaban. Tercero, con respecto al discurso, la culpa pasó a ser de los traficantes. El argumento era que destruyendo sus barcos se salvaba a las personas migradas de caer en la esclavitud. Cuanto más inhumano y salvaje se presentaba el otro lado, el de los traficantes, más humana y falta de responsabilidad pasaba a ser vista la frontera europea. Se salvaba así la disyuntiva entre humanitarismo y securitización de la frontera: controlar las fronteras y luchar contra los traficantes era la mejor manera de «salvar vidas» (Garcés Mascareñas, 2018).

Este mismo enfoque quedó reforzado con el Plan de Acción contra el tráfico ilícito de personas migradas que se puso en marcha en mayo de 2015. El Plan justificaba la lucha contra los traficantes, no solo como facilitadores del cruce irregular de fronteras, sino también como explotadores y abusadores de las personas migradas. Pero el argumento daba un giro más: era la falta de escrúpulos de los traficantes lo que explicaría, sobre todo, las muertes en la frontera. Así, según el documento, «para maximizar los beneficios, los traficantes a menudo hacían a centenares de personas migradas en embarcaciones no aptas para navegar. [...] Muchas personas migradas se ahogan en el mar, se asfixian en contenedores o mueren en los desiertos». De este modo, la Unión Europea parecía dejar de sentirse responsable. Se pasaba así del *mea culpa* inicial a la denuncia, del rescate a la lucha contra los traficantes, de salvar vidas en el mar a salvar vidas de forma preventiva dejándolos en tierra.

A partir de 2018, asistimos, además, a la progresiva externalización del rescate marítimo a las guardias costeras de los países del sur, que tiene que ver con la reducción de los equipos de salvamento marítimo tanto en Italia como en España. Cuanta menor capacidad de salvamento de los países del norte, más competencias y recursos de los del sur. La lógica es clara: rescatadas desde el sur, las personas migradas pueden ser devueltas al lugar de origen. En paralelo, también desde 2018, asistimos a la progresiva criminalización de las ONG de rescate. Por una parte, se las ha acusado de «favorecer la inmigración clandestina» y de «colaborar con los traficantes». Por otra, las ONG también han sido perseguidas, en el caso de la ruta central, por no colaborar con la guardia costera libia. Desde esta perspectiva, da igual quién haya detrás de la guardia costera o en qué condiciones se realicen los rescates. Es una cuestión de competencias, y ahora —argumentan las autoridades— las competencias son suyas.

Más allá de la frontera

La segunda consecuencia de 2015 fue la externalización de la protección internacional y las políticas de frontera. El ejemplo más paradigmático fue el acuerdo entre la Unión Europea y Turquía, firmado el 18 de marzo de 2016, que frenó drásticamente las llegadas irregulares a través de la frontera greco-turca (para un análisis más detallado, véase Garcés-Mascareñas, 2020). Los juristas insisten que, más que un acuerdo, fue una nota de prensa. El Tribunal de Justicia de Luxemburgo lo definió como un pacto informal entre Turquía y los Estados miembros, y no con el Consejo

Europeo, por lo que, en febrero de 2017, se declaró incompetente para valorarlo. Una cosa y otra convirtieron el acuerdo UE-Turquía en puro oxímoron: tan implacable para los solicitantes de asilo sobre los que se impuso, como vaporoso (por casi inexistente) para los tribunales de justicia.

Con este acuerdo, Turquía se comprometía a readmitir a toda persona llegada de manera irregular a las costas griegas. A cambio, los Estados miembros aceptaban reasentar a un ciudadano sirio por cada sirio devuelto a Turquía. Además, la Unión Europea se comprometía a acelerar el proceso de liberalización de visados para los ciudadanos turcos e incrementar la ayuda financiera para la acogida de refugiados en Turquía (de 3.000 a 6.000 millones de euros). El mensaje era claro: los que intentaran llegar irregularmente a Grecia serían devueltos, mientras que los que esperarían pacientemente en Turquía tendrían la posibilidad de entrar en su lugar.

El acuerdo fue un fracaso en dos de sus principios fundamentales: un año después, ni había habido expulsiones masivas de Grecia a Turquía (menos de 1.000 sirios habían sido devueltos), ni se habían abierto vías legales y seguras desde Turquía a la Unión Europea (las personas reasentadas no llegaron ni a 3.000). Sí que se habían reducido drásticamente las llegadas irregulares a Grecia: de las 1.740 por día unas semanas antes del acuerdo a las 47 un mes después. En este sentido, el acuerdo sí que sirvió para sellar la frontera oriental de la Unión Europea. Si lanzarse al mar seguía siendo la única opción para pedir asilo en Europa, ¿cómo se explica esta reducción de las llegadas?

Porque el acuerdo entre la Unión Europea y Turquía representó un paso más en la política europea de externalización del control migratorio. A cambio de dinero y la promesa (incumplida) de reabrir el proceso de liberalización de visados, Turquía se comprometía a controlar las fronteras externas de la Unión Europea y a acoger a los refugiados que los Estados miembros no estaban dispuestos a recibir. La larga historia de acuerdos de España con países africanos, pero sobre todo con Marruecos, demuestra que la externalización del control migratorio sí que es efectiva a corto plazo, sobre todo porque es más fácil evitar que lleguen que devolverlos una vez que están dentro. Y porque estos Estados actúan con mayor impunidad y, por lo tanto, con más eficiencia.

Internalización de la frontera

Pero más allá de la externalización del control migratorio, la reducción en el número de llegadas no se

puede entender sin tener en cuenta qué pasó dentro de las propias fronteras europeas. En los meses anteriores al acuerdo con Turquía, las fronteras internas de los Balcanes, siguiendo el ejemplo de países como Austria, Hungría y Alemania, fueron cerrándose poco a poco. El cierre de fronteras, junto con controles militares y devoluciones en caliente muy agresivas, convirtió el corredor hacia el centro y el norte de Europa en un muro prácticamente infranqueable.

Con la ruta de los Balcanes cerrada, Grecia (hasta entonces tierra de tránsito) pasó a ser destino final. Esto fue en especial así para las personas que llegaron tras el acuerdo entre la Unión Europea y Turquía, que vieron cómo de un día para otro quedaban atrapadas en las islas. Según la Comisión Europea, la restricción geográfica era necesaria para asegurar el retorno inmediato a Turquía o a los países de origen. Frente al retorno (por otra parte, siempre difícil en la práctica), la única alternativa pasó a ser pedir asilo en Grecia, con todo lo que implicaba en términos de procedimientos largos e inciertos, y a menudo también de un sistema de acogida claramente inadecuado.

Es así como las islas griegas se convirtieron en agujeros negros de derechos fundamentales. Los medios de comunicación y las principales organizaciones locales e internacionales lo han denunciado de manera sistemática: desde el hacinamiento y las temperaturas invernales sin agua caliente ni calefacción (quién no recuerda las tiendas bajo la nieve) hasta la falta de higiene, una alimentación limitada, una asistencia médica inadecuada y unos altos niveles de inseguridad en los campos. No se trata de un problema de incapacidad y recursos. Según algunos expertos, Grecia concentró, en 2015 y 2016, la principal respuesta humanitaria de la historia, si la medimos en costes por beneficiario. El objetivo último de estas «políticas de indigencia» es tener un efecto disuasivo sobre aquellas personas que podrían pretender llegar (para un análisis de este desarrollo, véase Garcés Mascareñas y Ribera, 2020).

La crisis de 2022

Se ha hablado mucho de la proximidad cultural y social de los refugiados ucranianos. Son europeos «con ojos azules y pelo rubio», señalaba emocionado un periodista de la BBC. Son «personas prósperas de clase media», añadía otro del canal de televisión Al Jazeera. Este tipo de declaraciones no son exclusivas de los medios de comunicación. Representantes políticos, y no solo de los países de Visegrado, han sido también muy explícitos al respecto. Las palabras del

primer ministro búlgaro Kiril Petkov fueron especialmente paradigmáticas: «Esta gente es inteligente, educada. [...] No son como los refugiados a los que estamos acostumbrados, personas de las que no estamos seguros de su identidad, con pasados poco claros, que podrían haber sido terroristas». Y concluía: «No hay ni un solo país europeo que tenga miedo de la actual ola de refugiados».

Más allá de esta proximidad cultural percibida, otra diferencia fundamental tiene que ver con cómo se ha vivido la invasión de Ucrania. Esta vez no es una guerra que pase lejos, ni que tenga que ver con razones que en apariencia no nos atañen. Es una guerra que se considera también nuestra guerra, sobre todo porque se percibe como una confrontación simbólica y profundamente normativa entre dos mundos: Occidente, que se presenta como garante de la democracia y el estado de derecho, y Rusia, un régimen autocrático e iliberal que, además, desafía el orden de seguridad europeo e internacional. Es así como la acogida de refugiados no debe entenderse solo como un gesto de especial solidaridad con ciudadanos de un país vecino, sino también por su valor profundamente moral (para un mayor desarrollo, véase Garcés Mascareñas, 2022).

En términos de respuesta, los Estados miembros han mantenido una política de fronteras abiertas. De hecho, es como el régimen internacional de asilo debería funcionar, dejando pasar y acogiendo a todos aquellos que escapan de guerras y conflictos. Pero no es lo que acostumbra a suceder, y menos en los países que ahora acogen a la mayor parte de refugiados ucranianos. Este cambio ha sido especialmente manifiesto en las declaraciones del primer ministro húngaro Viktor Orbán. Mientras que en diciembre declaraba: «no vamos a dejar entrar a nadie», refiriéndose a migrantes y refugiados de Próximo Oriente y África, en marzo, la frase se había convertido en «estamos dejando que entren todos», ahora en relación con los refugiados ucranianos. Este mismo cambio es patente en el caso de Polonia: mientras que, a finales de 2021 el gobierno declaraba el estado de emergencia y suspendía el derecho de asilo, dejando atrapados en la frontera con Bielorrusia a miles de refugiados, a principios de 2022, la recepción y acogida de los ucranianos fue absoluta.

Este giro permite explicar dos diferencias fundamentales en las políticas. La primera es que esta vez los Estados miembros se han saltado la aplicación del Reglamento de Dublín, que es el sistema que determina, de forma rápida y a partir de unos criterios preestablecidos (principalmente el primer país de llegada), qué Estado es responsable de examinar cada solicitud. Es cierto que, a efectos formales, con la exención de

visado, no ha hecho falta suspender Dublín. Pero tal como señala David Moya (2022), la exención de visado estaba prevista para hacer turismo o visitas puntuales, pero no para buscar asilo. En la práctica, la no aplicación de Dublín significa que los refugiados ucranianos, a diferencia del resto de solicitantes de asilo, pueden escoger el país de residencia según sus preferencias y posibilidades. A finales de abril de 2022, según ACNUR, los principales países de recepción eran los países limítrofes, sobre todo Polonia (con más de 2,8 millones de refugiados ucranianos), Rumanía (763.769), Hungría (476.213), República de Moldavia (428.577) y Eslovaquia (346.175).

La segunda diferencia es que, en menos de una semana, los Estados miembros accedieron a poner en marcha la Directiva de Protección Temporal, aprobada en 2001 pero hasta ahora nunca utilizada. La aplicación de la Directiva permite garantizar protección temporal de forma colectiva y casi automática sin tener que pasar por las largas esperas que caracterizan a los procedimientos individualizados de asilo. Además, permite integrar a los beneficiarios directamente en los sistemas de acogida y que accedan a un amplio conjunto de derechos, incluido el de acceder al mercado laboral. En términos de gobernanza, aunque la Directiva sigue privilegiando las decisiones intergubernamentales, una vez activada somete a los Estados a un marco normativo común más o menos automatizado y, por lo tanto, donde la capacidad de decisión y control a nivel nacional queda en cierto sentido limitada.

Europa en crisis

En su libro *After Europe* (2017), Ivan Krastev señalaba que bien podría ser que las crisis migratorias, no por lo que son, sino por lo que generan, acaben representando el inicio del fin del liberalismo europeo. Después de 2015, nuestro miedo a otra crisis migratoria ha hecho que estemos dispuestos a aceptar lo inaceptable. Y este es el verdadero problema. De puertas hacia dentro, hemos aceptado la normalización de los estados de excepción y, por lo tanto, la vulneración de derechos fundamentales. De puertas hacia fuera, la externalización de la protección internacional y el control fronterizo nos ha hecho rehenes (y, en consecuencia, mudos) ante las presiones exteriores. Esa es la principal consecuencia de que el número de llegadas irregulares dependa de los países vecinos. El ejemplo más reciente de esta subordinación es el reconocimiento por parte del gobierno español de la soberanía marroquí sobre el Sáhara Occidental.

Al mismo tiempo, con la crisis de refugiados ucranianos, hemos aprendido que los números son relativos: que en 2015 la Unión Europea dijo basta con poco más de un millón de refugiados en todo el año, mientras que en 2022 llegamos a los 5 millones en mes y medio, y casi 3 millones solo en Polonia sin que nadie dijera demasiado. Hay quien ve en ello un ejemplo de una Europa solidaria y, por primera vez, unida y coordinada. Desde esta perspectiva, la crisis de refugiados ucranianos se percibe como un punto de inflexión a mejor. Sin embargo, este tipo de análisis parte de agendas políticas y deseos de futuro. Si examinamos la respuesta discursiva y de políticas a lo largo de 2022, la conclusión es más bien la contraria. Por un lado, las mismas razones que sirven para acoger a los refugiados ucranianos (en tanto que «inteligentes, educados y de fiar») sirven para excluir al resto. Por otro lado, la llegada de los refugiados ucranianos, junto con el aumento del número de solicitudes del resto, ha puesto contra las cuerdas a los sistemas estatales de acogida. A finales de 2022, ya se hablaba de una nueva crisis de recepción de refugiados. Y la respuesta parece que será la misma que en 2015: más políticas de frontera y más exclusión para los que, a pesar de todo, consigan llegar.

Bibliografía

- Garcés Mascareñas, Blanca (2018). «Mar en disputa: del rescate a la lucha contra los traficantes». *CIDOB Nota Internacional* 199.
- Garcés Mascareñas, Blanca (2020). «Cuatro años del acuerdo UE-Turquía». *CIDOB Opinión* 617.
- Garcés Mascareñas, Blanca (2022). «Por qué, esta vez, parece distinto». *Política exterior*, vol. 36, núm. 207 (mayo): 21-27.
- Garcés Mascareñas, Blanca, y Olatz Ribera Almandoz (2020). «Políticas de la indigencia. Solicitantes de asilo sin casa en Europa». *CIDOB Nota Internacional* 237.
- Krastev, Ivan (2017). *After Europe*. Filadelfia: University of Pennsylvania Press.
- Moya, David (2022). «La crisis humanitaria de Ucrania debe forzar avances inesperados en el sistema de asilo europeo». *CIDOB Opinión* 713.

Impacto de la pandemia COVID-19 en la población de origen chino en España

Joaquín Beltrán Antolín y Amelia Sáiz López*

Universitat Autònoma de Barcelona

joaquin.beltran@uab.cat

amelia.saiz@uab.cat

Resumen: La pandemia de COVID-19 se ha propagado como la globalización y ha afectado a todo el mundo, no solo en los aspectos relacionados con la salud, sino también en los económicos y sociales, con una gran incidencia en la movilidad de la población. Este artículo presenta el impacto de esta pandemia en la población de origen chino en España, que ha sido especialmente estigmatizada por el hecho de que el foco inicial fue China. Frente a los brotes racistas y a los discursos de odio, se produjo una rápida reacción de denuncia por parte de los y las jóvenes de origen chino, junto a diversas muestras de solidaridad hacia la población general.

Palabras clave: migración internacional china, pandemia de COVID-19, movimiento antirracista, España, China.

Impacte de la pandèmia COVID-19 en la població d'origen xinès a Espanya

Resum: La pandèmia COVID-19 s'ha propagat com la globalització i ha afectat tothom no sols en els aspectes relacionats amb la salut, sinó també en els econòmics i socials, amb una gran incidència en la mobilitat de la població. Aquest article presenta l'impacte d'aquesta pandèmia en la població d'origen xinès a Espanya, que ha estat especialment estigmatitzada pel fet que el focus inicial va ser la Xina. Enfront dels brots racistes i els

Compàs d'amalgama, ISSN 2696-0982 / e-ISSN 2696-1008, primavera 2023, núm. 7, p. 33-37

Data de recepció: 29-9-2022. Data d'acceptació: 15-1-2023.

* Joaquín Beltrán Antolín y Amelia Sáiz López son profesores agregados de Estudios de Asia Oriental en el Departamento de Traducción e Interpretación y de Estudios de Asia Oriental de la Universidad Autónoma de Barcelona, y miembros del Grupo de Investigación InterAsia. Este trabajo forma parte del proyecto de investigación I + D «Nuevos desarrollos socio-culturales, políticos y económicos de Asia Oriental en el contexto global» (PID2019-107861GB-I00, MINECO/FEDER, UE; Referencia del proyecto/AEI/10.13039/501100011033), del Grupo de Investigación InterAsia (2017SGR1284). ORCID: 0000-0001-5352-8202.

discursos d'odi que es van desencadenar, es va produir una ràpida reacció de denúncia per part dels i les joves d'origen xinès, juntament amb diverses mostres de solidaritat cap a la població general.

Paraules clau: migració internacional xinesa, pandèmia de COVID-19, moviment antiracista, Espanya, Xina.

Impact of the COVID-19 pandemic on the population of Chinese origin in Spain

Abstract: The COVID-19 pandemic has spread like globalization, affecting the whole world not only in health aspects but also in economic and social aspects, with a great impact on mobility. This article presents the impact of this pandemic on the population of Chinese origin in Spain, which has been especially stigmatized due to the coincidence of its initial focus in China. Faced with the racist outbreaks and hate speech that were unleashed against them, their young people reacted quickly in denunciation, and deployed various solidarity demonstrations with the general population.

Keywords: Chinese international migration, COVID-19 pandemic, anti-racist movement, Spain, China.

La globalización, la movilidad internacional y el transnacionalismo han resultado afectados por la pandemia de COVID-19 desde su propagación a nivel mundial a comienzos del año 2020. En España, los primeros casos se detectaron a finales de enero en las islas Canarias, importados de Alemania, y en las islas Baleares, procedentes de Francia. El virus se extendió con rapidez por toda Europa y, el 14 de marzo de 2020, el gobierno español decretó el estado de alarma con el confinamiento de toda la población, excepto de aquella que desempeñaba trabajos esenciales —sanidad, cuidados, producción y abastecimiento de alimentos, limpieza, etc.—, una situación que obligó a reflexionar colectivamente sobre el verdadero valor de las profesiones para la sociedad, sin olvidar, además, que gran parte de los trabajadores de los servicios esenciales son de origen extranjero. La movilidad local, nacional e internacional pronto se redujo al mínimo con consecuencias en el trabajo —aumento del desempleo— y en la vida cotidiana de todo el mundo, mientras los hospitales se saturaron de personas contagiadas y la mortalidad se incrementó de forma espectacular. Las medidas adoptadas fueron eficaces a pesar del malestar generalizado de la ciudadanía; no obstante, incluso tras las campañas de vacunación, se han sucedido varias oleadas de contagios con picos de ingresos hospitalarios y fallecimientos, pero el confinamiento llegó a su fin y progresivamente la vida y la actividad económica se fueron recuperando de la gran crisis de la pandemia.

Aunque las pandemias víricas no distinguen fronteras ni nacionalidades, desde el primer momento la

población china quedó especialmente marcada por la COVID-19 debido a que tuvo su origen en la ciudad de Wuhan, igual que sucediera con anterioridad con la pandemia del SARS en 2003. China actuó con relativa rapidez cerrando sus ciudades y fronteras, y adoptando una política de tolerancia cero de convivencia con el virus que se ha prolongado en el tiempo. La pandemia fue una chispa que encendió a nivel global el racismo hacia las personas de origen chino presentes en todos los rincones del mundo, en especial cuando dirigentes como el presidente Trump de Estados Unidos no dudó en calificarla de «virus chino», siendo uno de los principales promotores y portavoces de las actitudes y los comportamientos racistas de su país, tanto en las calles como en las redes sociales, sin olvidar la influencia que tuvo en el resto del mundo.

El brote del virus de la COVID-19 coincidió con las fiestas del año nuevo chino, un momento especial para la movilidad de la población que, por lo general, se traslada a sus lugares de origen para celebrarlo junto a sus familiares, o aprovecha para realizar viajes turísticos. Muchas personas de origen chino que residen en España viajan a China durante esas fechas. En las estadísticas de trabajadores dados de alta en la Seguridad Social cada año, se observa cómo los inscritos de nacionalidad china alcanzan un máximo en diciembre con un descenso en enero y febrero, para recuperarse en marzo y abril, es decir, se trasladan a China durante este periodo para retornar a España más tarde. Sin embargo, en febrero y marzo de 2020, muchos de los que fueron a China no retornaron a la espera de

conocer la evolución de la pandemia, y, más adelante, se sumaron otros que se marcharon a China cuando tuvieron que cerrar sus negocios o buscando una seguridad ante la pandemia que parecía que no existía en España —por ejemplo, con el uso de las mascarillas, que tardó en imponerse de un modo obligatorio en el país— (Guo *et al.*, 2020). La organización establecida del cuidado transnacional se alteró con la pandemia también desde el punto de vista del género, pues si el trabajo de cuidados es una actividad fundamentalmente femenina, también en la población de origen chino (Sáiz López, 2010), durante los meses de confinamiento, los trabajadores chinos que se marcharon de España pasaron a ser, durante un tiempo, los que realizaron los trabajos de cuidados en China (Lamas Abraira, 2021).

La movilidad internacional pronto fue sometida a severas restricciones, al igual que la nacional. El tráfico aéreo se redujo al mínimo y las cuarentenas para los recién llegados se convirtieron en la norma antes de la exigencia de certificados de vacunación. Los proyectos migratorios de las familias se detuvieron a la fuerza por la nueva e inesperada variable, que se sumó a las dificultades previas en cuanto a movilidad. Muchas estancias de personas migrantes en China se alargaron más tiempo del previsto por las circunstancias y ante la escasez e incremento de los precios de los medios de transporte. La hipermovilidad intraprovincial e interprovincial que caracteriza a estos migrantes en España también se detuvo por un tiempo a la espera de que la epidemia se controlara mínimamente y el gobierno flexibilizara sus medidas (Zhong y Beltrán Antolín, 2021).

El cierre obligatorio de sus negocios de servicios, sector donde están especialmente concentrados y en el que destacan por su actividad empresarial, provocó la reducción de las cifras de los trabajadores dados de alta en la Seguridad Social, que en diciembre 2019 se situaban en 108.945, para pasar a 78.442 en abril de 2020. En septiembre de ese mismo año, se recuperaron en parte, hasta llegar a 98.881, cifra que se mantuvo estable hasta marzo de 2021, para, a partir de ese momento, incrementarse lentamente, hasta que en abril de 2022 alcanzó un volumen equivalente a antes de la pandemia (108.795). El continuo crecimiento de los trabajadores y las empresas regentadas por personas de origen chino se detuvo durante algún tiempo como consecuencia de la pandemia de COVID-19, pero al cabo de dos años y medio, la crisis se ha superado, al menos en su ocupación. Algunos negocios han desaparecido por su falta de viabilidad económica, otros se han transformado y también se han creado algunos nuevos. A pesar de la crisis, los permisos de

residencia de personas de nacionalidad china desde finales de 2019 hasta finales de 2021 aumentaron en 6.000. Cabe señalar el cambio de tendencia de la proporción del segmento de menores de 15 años de la población residente de nacionalidad china, que, durante ese mismo periodo, descendió del 24,2 al 22,2 %, con un total de 3.000 menores menos. Este fenómeno se explica por el descenso de la tasa de natalidad, la postergación de la reunificación familiar con menores y la movilidad de menores a China como medida de precaución por considerar que en esos momentos era un lugar más seguro.

Desde enero de 2020 hasta el estado de alarma de mediados de marzo, los medios de comunicación se hicieron eco de comportamientos considerados «extraños» entre la población de origen chino en España. Comenzaron a usar mascarillas, que también enviaban a sus familiares; realizaron cuarentenas voluntarias cuando regresaban de China, lo que en algunos casos suponía cerrar sus negocios para evitar posibles contagios con la clientela, etc. Una actitud disciplinada y solidaria para con la población local que mostraba su interés y preocupación por la salud pública (Guo *et al.*, 2020), pero que no siempre se comprendió bien, y, en ocasiones, se interpretó como la prueba fidedigna de que eran los culpables de la transmisión de la pandemia. Por ello, no es de extrañar que se detectaran actos de discriminación y violencia verbal hacia esta población. Sin embargo, fueron contrarrestados con una campaña en las redes sociales —Instagram y Twitter, especialmente— a comienzos de febrero de 2020, cuando apareció el hashtag #nosoyunvirus, que unos días antes se difundió por Francia (Wang *et al.*, 2020) y otros países del mundo entre los jóvenes de origen chino, ante el racismo que se propagó con especial énfasis en aquellos momentos (Sievers *et al.*, 2021), como ya sucediera a menor escala, por su alcance más limitado, durante la pandemia del SARS en el año 2003 (Zhang, 2020). El alcance global de la pandemia provocó que también fueran globales los brotes racistas y la movilización como respuesta. En marzo, un hombre de origen chino-estadounidense que trabajaba en Madrid, Thomas Siu, fue atacado en el metro y tuvo que ser ingresado en el hospital por los golpes que recibió. Las denuncias por el racismo se sucedieron, sobre todo ante la discriminación de los menores identificados como chinos en las escuelas del país. El presidente del gobierno, Pedro Sánchez, el 4 de febrero, mostró su solidaridad y apoyo a la población china, y lamentó la estigmatización a la que estaba siendo sometida, afirmando que «las personas no son un virus, la xenofobia sí lo es»; asimismo, desde el Ministerio de Salud, se insistió en que no había ningun-

na razón para considerar que los ciudadanos de origen asiático fueran casos sospechosos de portar el virus.

Además de la embajada china y de diversas asociaciones de personas chinas en España que rápidamente denunciaron el racismo y la discriminación, la población joven de origen chino demostró su activismo en el mismo sentido con un nivel de participación y difusión nunca alcanzado hasta entonces. Realizaron campañas en las redes sociales; distintas actividades de protesta en las calles de las grandes ciudades, con manifestaciones y *performances* sobre todo; difundieron series de fotografías en los medios, al mismo tiempo que participaron dando su testimonio en la prensa, la radio y la televisión; e iniciaron una campaña de recogida de denuncias con el fin de tramitarlas, etc., lo que demuestra su familiaridad con las nuevas tecnologías y habilidades comunicativas. De este modo, el incipiente movimiento antirracista asiático en España cobró un repentino impulso y reunió a diferentes colectivos y segmentos con el mismo fin: jóvenes de origen chino descendientes de migrantes, estudiantes internacionales, profesionales, adoptados internacionales, etc., lo que reflejaba la diversidad y heterogeneidad de esta población, a la que unió la reacción ante los brotes racistas provocados por la pandemia.

Las denuncias contra el racismo también fueron respondidas por diferentes muestras de solidaridad por parte de la población de origen chino. En este sentido, por ejemplo, repartieron gratis mascarillas a la salida de estaciones del metro en Madrid cuando todavía no se era consciente de su necesidad entre la población general. Asimismo, donaron mascarillas y material sanitario a hospitales, a residencias de personas mayores, a las fuerzas de seguridad y a centros asistenciales de todo tipo en toda España en momentos de escasez de estos suministros. Esta ayuda fue canalizada por iniciativas privadas, así como por las asociaciones de personas de origen chino, que recibieron también el apoyo de la embajada china.

Otra iniciativa privada especialmente relevante fue la creación de la Alianza de Voluntarios China-España contra el coronavirus en marzo de 2020. La importancia y el éxito de este proyecto se revelaron pronto con la incorporación de hasta 30 países, por lo que pasó a denominarse Global Voluntary Alliance against COVID-19 (GVA), con la colaboración de 1.300 médicos y médicas y 200 personas voluntarias que ponían en contacto al personal sanitario de China y Europa, y facilitaban su comunicación mediante traducciones. Los médicos y las médicas españolas y de otros países consultaban a sus colegas chinos sobre su experiencia directa en la gestión de la pandemia y de pacientes en las UCI ante las dudas e incertidumbres

de los momentos iniciales, y un trabajo colaborativo de traducción ayudó a la comunicación, aportando una inestimable y rápida información mediante un documento de preguntas y respuestas que era compartido y al que cada día se añadían nuevas entradas. Mónica Wu, que vivió en Madrid varios años y entonces residía en Fráncfort, fue la gestora de este proyecto de comunicación. El personal sanitario español se sintió muy agradecido por la ayuda de sus colegas chinos a la hora de responder sus preguntas en un momento de crisis.

Las personas de origen chino que residen en ciudades de tamaño medio y en pueblos, así como en zonas de la geografía española donde la presencia china todavía no es muy numerosa, manifestaron que no sintieron en persona de forma directa el racismo y la discriminación que otros sufrieron en ciudades más grandes y con una mayor concentración de población. De hecho, sus testimonios, que aparecieron en los medios locales (*La Voz de Asturias*, *El Faro de Vigo*, *Diario de Navarra*, por ejemplo), insistían en las muestras de solidaridad del vecindario y de la clientela, aunque eran conscientes de que las redes sociales se convirtieron, por momentos, en un espacio de propagación de discursos de odio y violencia verbal contra la población de origen chino de forma genérica, a pesar de que en comparación con otros países, en Twitter, por ejemplo, el *trending topic* del racismo contra asiáticos en España estuvo muy acotado temporalmente a los meses de marzo y abril, con mucha menos intensidad y duración que en Estados Unidos o en Reino Unido (Sievers *et al.*, 2021).

En definitiva, tres años después del comienzo de la pandemia de la COVID-19, la valoración sobre su impacto en la población de origen chino en España es que, al principio, durante un espacio de tiempo relativamente corto, la xenofobia y el racismo aumentó sobre todo por el altavoz de las redes sociales (Sievers *et al.*, 2021) y algunos medios de comunicación, pero tras el decreto del estado de alarma y el confinamiento, la mayor preocupación de la población se orientó hacia la acción del gobierno y la evolución de la pandemia, con lo que disminuyeron progresivamente los brotes racistas, e incluso se valoró el comportamiento «extraño» inicial que habían mostrado para convertirse en referentes de lo que había que hacer, en un ejemplo a seguir. La atención por la salud pública, las medidas que adoptaron y las muestras de solidaridad no dejaron dudas sobre su responsabilidad ciudadana e integración socioeconómica.

La crisis económica, con el cierre de negocios y la falta de trabajo, sin duda afectó a muchas personas de origen chino, pero su nivel de ocupación y empresarial

ya se ha recuperado. De hecho, el impacto económico y social de la pandemia de COVID-19 tiene que enmarcarse en otros fenómenos globales que afectan a China, a su posición económica en el mundo y a la globalización en general. El conflicto comercial de Estados Unidos con China, iniciado en 2018, fue el primer indicio de cambio de ciclo. La crisis de suministros de chips, el aumento del coste del transporte de mercancías, el incremento de precios y de la inflación, y el cierre de las fronteras de China con su política de tolerancia cero ante la COVID-19 son factores que influyen en las economías nacionales, a las que se ha sumado el deterioro de la imagen de China en Estados Unidos y en Europa.

También hay que tener en cuenta las características sociodemográficas y económicas de la población de origen chino en España. Antes de la pandemia ya se observaba un descenso de la tasa de crecimiento interanual de la población y de los trabajadores y las trabajadoras, es decir, su aumento era más lento, lo que indica una población más asentada y establecida, caracterizada por familias con descendientes también nacidos en el país que comienzan a realizar estudios superiores y pasan a desempeñar trabajos cualificados fuera de los nichos económicos étnicos. Estudiantes internacionales, sociedades de inversión y profesionales constituyen segmentos que se estaban consolidando poco a poco y que también se han visto afectados por la pandemia, reduciéndose relativamente su número. La movilidad en los negocios que regentan no es una novedad, porque siempre se busca nuevos nichos donde prosperar y, cuando una empresa deja de ser viable, se cierra para abrir otra en otro lugar y/o en otro sector. El dinamismo económico de esta población no ha desaparecido. Sin embargo, la pandemia obligó a postergar inversiones ya previstas a la espera de que esta se controlara y estabilizara, y cuando mejoró la situación sanitaria, se acabaron realizando. En España hay 61.672 trabajadores y trabajadoras en régimen de autónomos de nacionalidad china (agosto de 2022) frente a 58.903 que se contabilizaron en diciembre de 2019, antes de la pandemia; a este número habría que sumar los empresarios y las empresarias que han conseguido la nacionalidad española. Su contribución a la economía local es indudable, aunque, en esta etapa de la globalización, su crecimiento sea más lento.

Nos encontramos ante una nueva fase de la migración china que, sin duda, ha estado marcada por la pandemia de la COVID-19, pero no solo por eso. La tendencia a poner límites a la globalización con la participación de China es uno de los factores con consecuencias en la migración internacional. Las incertidumbres de la economía mundial, la inflación y el

aumento de los conflictos afectan a todo el mundo, y la población de origen chino corre el riesgo de volver a ser estigmatizada con nuevos brotes racistas, como ha sucedido a lo largo del tiempo y del espacio. La novedad en España ha sido que su juventud se ha movilizado rápidamente en las redes sociales y fuera de ellas, respondiendo y denunciando esta situación desde el primer momento. Experiencia que, sin duda, ha fortalecido el activismo asiático en España, no solo en cuanto a la cantidad de manifestaciones, sino también en su calidad, tanto desde el punto de vista de los mensajes como de la creatividad a la hora de transmitirlos. La participación en las redes sociales de jóvenes de origen chino contribuye al panorama nacional del activismo de los descendientes de las familias migrantes, que se ha empezado a desarrollar sobre todo en la segunda década del siglo XXI, aportando su mirada y propuestas para una mejor convivencia social y, en definitiva, una sociedad más justa y tolerante.

Bibliografía

- Guo, Mengna, Mar Joanpere, Cristina Pulido, y Maria Padrós Cuxart (2020). «Coping of Chinese citizens living in Spain during the COVID-19 pandemic: Lessons for personal well-being and social cohesion». *Sustainability*, vol. 12, núm. 19: 7949.
- Lamas-Abraira, Laura (2021). *Chinese transnational families: Care circulation and children's life paths*. Londres: Routledge.
- Sáiz López, Amelia (2010). «Mujeres chinas en España. El capital social y su impacto en las estrategias productivas y reproductivas». *Papers. Revista de Sociología*, vol. 97, núm. 3: 591-612.
- Sievers, Niklas, Marzia Rango, Francisco Rowe, Michael Mahony, y Eduardo Graells-Garrido (2021). *Sentiment towards migration during COVID-19. What Twitter data can tell us*. Ginebra: International Organization for Migration (IOM).
- Wang, Simen, Xiabing Chen, Yong Li, Cloé Luu, Ran Yan, y Francesco Madrisotti (2021). «“I'm more afraid of racism than of the virus!": Racism awareness and resistance among Chinese migrants and their descendants in France during the COVID-19 pandemic». *European Societies*, vol. 23, núm. sup., S721-S742.
- Zhang Yim, Isa (2020). «La enfermedad que legitima el racismo: una lección no aprendida». *PaiPaiMag* (13 de marzo).
- Zhong, Wanchu, y Joaquín Beltrán Antolín (2020). «Vivienda y movilidad. Comportamiento residencial de la migración china en España». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. 25, núm. 629: 1-28.

Temporal and spatial displacements

Home in Eulàlia Valldosera's 1990s artwork

Eva Bru-Domínguez*

Bangor University
e.bru-dominguez@bangor.ac.uk

Abstract: Dissatisfied with the arts landscape of 1990s Catalonia, Eulàlia Valldosera moved to the Netherlands in pursuit of new forms of expression. Setting up a home in a foreign space made her aware of how dwelling places are saturated with traces of their former inhabitants. During that decade, she produced a series of photographs and installations that engaged with the domestic space. This article explores the artist's use of time, movement, and the everyday object in a selection of her 1990s oeuvre and suggests that place and time in her work hark back to a subject that is either absent or displaced.

Keywords: Eulàlia Valldosera, dislocation, domestic space, object, installation art.

Desplaçaments temporals i espacials. La llar en les obres artístiques d'Eulàlia Valldosera dels anys noranta

Resum: A principis dels anys noranta del segle xx Eulàlia Valldosera es trasllada als Països Baixos per tal d'explorar noves formes d'expressió artística. A l'hora d'establir una llar a l'estranger, l'artista percep traces d'antics habitants en els objectes casolans que es troba. Durant aquesta dècada, Valldosera produeix una sèrie de fotografies i instal·lacions en què explora l'espai domèstic. Aquest article estudia l'ús del temps, el moviment i l'objecte quotidià en una selecció d'obres d'aquesta era i suggereix que tant el lloc com el temps en el seu treball evocuen un subjecte absent o dislocat.

Paraules clau: Eulàlia Valldosera, dislocació, espai domèstic, objecte, instal·lació artística.

Compàs d'amalgama, ISSN 2696-0982 / e-ISSN 2696-1008, primavera 2023, núm. 7, p. 38-42
Data de recepció: 5-9-2022. Data d'acceptació: 16-1-2023.

* Eva Bru-Domínguez is an Honorary Research Fellow at Bangor University. She is interested in the study of materiality in contemporary Catalan artistic and performance practices. Sensitive to the historicity, vibrancy and location of bodies and inanimate objects and their connection with natural, technological and virtual environments, she investigates the significance and interrelatedness of living and inert matter with cultural and geopolitical spaces. She has published on cinema, dance, visual and performance art. ORCID: 0000-0001-7894-1765.

In the course of the 1990s, multidisciplinary artist Eulàlia Valldosera (Vilafranca del Penedès, 1963) produced a range of photographic series, installations, and video series that engaged with the dwelling place. She had moved to the Netherlands in the early part of the decade and experienced first-hand the foreignness and strangeness of home.¹ As the artist explains, “I was given a loft that was full of things, which is common among the Dutch who are so object-conscious. The strange thing was to live in an inhabited space with the signs of an unknown person, someone so culturally distant” (Enguita, 2000: 21). Awareness of the (in-)visible imprints of former residents in her new place of dwelling brought about an interest in exploring the relationship between bodies, objects, space, and time. These photographs and installations share many formal and technical elements insofar as they often combine the use of carefully arranged everyday objects with projected images which are sometimes set into motion. Typically, she makes use of food containers, plastic glasses, medicine blister packs and boxes, bottles of detergent, personal hygiene products, mirrors, lights, and the odd piece of old and often broken furniture. These poor materials are sometimes scattered alongside images of different parts of the female body. In fact, to address the construction of home in Valldosera’s work without accounting for the body is an almost impossible task.

Indeed, Valldosera has been acknowledged as a feminist artist who “represents the female body reinventing itself and reappropriating itself as a subject”, and focuses “on dismantling or deconstructing space” (Villaespesa, 2009: 119). Similarly, her use of common and discardable objects (including waste) has been discussed at length in interviews with the artist herself and has also yielded several compelling studies.² However, despite Valldosera’s ongoing exploration of narratives of displacement through objects, her deployment of everyday and disposable items has seldom been analysed in terms of geocultural and temporal dislocation. In this article, I look at the artist’s use of ordinary, domestic, and quotidian objects as repositories of memory and habit, that is, as remnants of past dwelling practices and places. Drawing on Mieke Bal’s writings on migration, art historian Miguel Á. Hernández-Navarro reminds us that “when

you examine the question more closely, moving or shifting places is not just a matter of space, but also and especially a question of time” (Hernández-Navarro, 2011: 191). Following Bal’s and Hernández-Navarro’s work, this article explores temporal fractures and overlaps through the use of objects in the construction of home in Valldosera’s photographic series *Burns* (1990-1991) and *Appearances* (1992-1994), her installations *Shelf for a Hospital Bathroom* (1992), *Provisional Home* (1999) and *Still Life* (2000), and her video series *Interviewing Objects* (1997-2008).

Valldosera lived in the Netherlands for about four years. During this period, she produced the photographic series *Burns* (1990-1991) and *Appearances* (1992-1994), cogently described by Bartomeu Marí as pieces evocative of “the phantasmagoria of domesticity and the association between architecture and the body” (Marí, 2009: 109). The *Burns* series is set in a derelict space, stripped of any signs of human activity, where the only reference to dwelling is reduced to a sullied single mattress lying on the floor. The interior wall paint is discoloured and patchy, the plasterwork is crackling, and debris accumulates on the ground. The emptiness of the place adds to a sense of abandonment, dereliction, and disuse. This is a building evocative of past living practices that either abruptly or gradually have come to an end. Valldosera makes use of light projectors to cast fragmented images of her body on various surfaces of its neglected structures, and in so doing she injects light and human warmth into this desolate space. The luminosity emerging from the projections contrasts with the peeling layers of plaster and the matted walls, whereas the nakedness of the artist’s body echoes the vulnerability of displaced subjects and/or groups. Worthy of notice is the artist’s choice to cast her body images on the corners of this built environment. Structurally, corners are the angles or points of contact between two sides or edges and, as such, they can be read symbolically as places of encounter and/or negotiation between different parties. However, there is another interpretation to corners which has to do with inevitability, in other words, with the impact that certain external circumstances or events—like migration movements—have on individuals and collectives forcing them into a place or situation from which they cannot escape.

The photographs in the *Appearances* series are slightly more complex in terms of composition but continue with the topic of the dwelling place by focusing on recreating different rooms of a house. In each of these sparsely furnished quarters, the object becomes the centre of attention. In some images, tooth-

¹ For an account on the cultural and political arena of 1980s and 1990s Catalonia see Eva Bru-Domínguez, “Embodied Memory. Shadow and index in *Family Ties* by Eulàlia Valldosera”.

² See Eulàlia Valldosera *Works 1990-2000* (2000), *Dependences* (2009) and *Blood Ties* (2012).

paste tubes, bottles of shampoo, plastic pill jars and boxes and clothes lie scattered on the floor alongside projections of a woman's body parts. As in many of her pieces, figurations of the female body are treated like any other objects, that is, they are understood as vessels and carriers of embodied memory, culture, and practice. In fact, it is in this series where the artist begins to explore rendering the female body by using everyday items, more precisely, plastic and glass bottles. Illustrative of this is the piece featuring an old Persian rug, where the shadows of a line of plastic bottles of different sizes are cast over the projected figure of her lying body causing its fragmentation. If the representation of space in *Burns* is clearly suggestive of narratives of uprootedness and migration and encapsulates the human need for safety, shelter, and warmth, displacement in *Appearances* operates at a more symbolic level. References to the subject's everyday routines and practices are disembodied, compartmentalised, and dislocated. While this strategy undoubtedly heightens the sense of out-of-places that underlines both photographic series, it is important to draw attention to the temporal overlaps required to produce these effects, as these hark back to the multiplicity of timeframes in the experience of dislocation.

In his analysis of temporality in relation to migration, Hernández-Navarro observes how population movements have traditionally been defined in terms of space. Typically, he notes, "to migrate is, above all, to look for a site, a home, a place to inhabit" (Hernández-Navarro, 2011: 191), and he builds on Bal's definition of migration as "an experience of time – as multiple, heterogeneous" (192) remarking that the temporalities of the migrants "collide with the single time of globalization" (193). The art historian rejects interculturality as a linear or integrative model and defends a "conviviality of times as a collision and irreducible tension", arguing that the immigrant's movement through timeframes "is never clean, never total. There is an excess, something that cannot be moved, something that remains immobile" (194). Understanding of the displacement of human beings in these terms sheds light on Valldosera's photographic series. She works with analogue photography, which allows her to layer different exposures on the same piece of film. As the artist says, "la suma de múltiples tiempos [...] me permiten borrar partes del cuerpo, deslocalizar las sombras de los objetos, o introducirlas en los seres y las paredes que devienen asimismo un cuerpo desnudo ante el reto de verse expuesto" (Valldosera, n.d.). Clearly, this technique enables her to congeal multiple temporalities in a single frame, yet it

is the type of objects she uses to figure the subject, particularly the detergent bottles and hygiene products, that is suggestive of a desire to "clean" any cultural, political, and historical "excesses", as Hernández-Navarro would put it.³ This cleansing action extends to her own practice as an artist, which led her to move to the Netherlands to free herself from her own "cultural baggage" (Enguita, 2000: 23) and "learn to work all over again" (24).

References to cleansing are also present in her installation *Shelf for a Hospital Bathroom* (1992), where the human body is abstracted and takes a more ephemeral form. The orderly display of medicines, hygiene and beauty products, and the immaculately clean and shiny surfaces in this piece has a rather soothing effect on the spectator. Here, the body has disintegrated and is figured as light, an identity in flux, becoming object when it reaches the surface of each of the neatly arranged everyday hygiene and beauty products; memory as it casts their distorted shadows on the white towel; body when it moulds into the sleeve of a hospital gown or a trouser leg; and residue when it is eventually deposited in the child's potty. In this installation, transition through spaces, or the body in movement, is conveyed through light, whereas the everyday hygiene products function as obstacles that interfere with the direction of the beam and cause it to change direction, creating distortions, intermittencies, and discontinuities. Further, the public is invited to interfere with the path of the light by placing their hands or fingers between the objects, playfully casting shadows and new forms, interrupting its linearity, displacing it, and redirecting its trajectory.

Displacement in Valldosera's artwork is conveyed in myriad ways, and objects are key to her exploration of migratory movements; as the artist states, "aquellos que han experimentado un cambio de residencia conocen mejor que nadie el poder de los objetos" (Valldosera in *Interartive*). Her video series *Interviewing Objects* (1997-2008) consists of 10-minute recordings where she invites fellow artists, curators, installers, and collectors to speak about an object. The recordings take place abroad and at the home of the interviewee where the artist chooses to lodge in order to get a better insight into the "interior landscapes of the locals' homes" and avoid the "antiseptic rooms of the cities

3 Cleansing products and the action of cleansing are recurrent in Valldosera's work. See, for example, the installation and performance *The Navel of the World* (1991), the installations *The Kitchen* (1992), and *Vessels: the Cult of the Mother* (1996), the video-performance *Devotion Portrayed* (1997), and the interactive installation *Interactive Bottles* (2009).

[she] passes through” (Valldosera, 2000: 164). *Migrant Objects* is part of the *Interviewing Objects* series and consists of monologues by three immigrants or foreigners living in Barcelona, who explain why these random objects are important to them. The medium she uses for these video series is worthy of attention insofar as the moving image, as Bal reminds us, performs “migration and the social movement of people” (Bal 2008, 150). In her article, “Migratory Aesthetics: Double Movement”, the cultural theorist explores how “video can help articulate migratory culture” (150) by making it visible in new forms and heightening the temporal asynchronies intrinsic to displacement. She notes, “memory in video often concerns someone else’s past or memories, which as a viewer, you cannot recall at all. These memories happen for the first time. Yet, they are inalienably anchored in the alter-memory or hetero-memory that the exposure to the work stages for us” (152). Interestingly, in these video series, the voices of the interviewees are heard but their faces are hardly ever seen, in fact, the primary subject of the lens is the object itself (a doll, a teddy bear, a watch or an old table, among others) and the recounted story. Here, the artist invites the viewer to experience the strangeness and foreignness of home through the memories elicited by these items. The past feelings or events associated to them are shared, that is, mobilised through the medium of video. The audience’s gaze is turned into the object itself rather than the subject, and the moving image operates at an affective level, for to move not only means to change place but also to stir feelings or emotions.

Valldosera’s exploration of movement between places through everyday objects lasted for a good ten years and culminated in the installation series *Provisional Living* (1999), where temporality and motion are even more prominent. The series consists of three pieces that explore how individuals’ identities are affected by migration or changes of residence, and includes the installations *Provisional Home*, *Provisional Bedroom* and *Still Life*.⁴ The pieces are very similar in terms of format and encapsulate many of the themes and techniques discussed so far. In *Provisional Home*, a range of old-fashioned, worn-out and in some cases broken pieces of domestic furniture lie scattered on the floor, alongside a few piled-up chairs, light projectors, mirrors, and small electric motors. These material and rather heavy objects share a space with a range of projected images of armchairs, books, tele-

phones, and suitcases, which are set into motion and routinely circulate around the walls of the dimly lit room. The images of the objects are animated and travel at different speeds tracing a variety of networks of light and colour on the room’s walls and ceiling only to occupy their “rightful” location for a very brief instant. Their shapes are subject to numerous and temporary distortions, they momentarily meet and merge, shrink and increase in size, and mould into the structure of the building, its corners and columns, lightly brushing against every inch of this space. In this piece, the artist incorporates variables of time and vectors of direction and speed in order to turn a house in disarray into a world of wonders, of magic and light, of controlled chaos. Valldosera describes it as a piece that engages with the transitory nature of concepts and how these are associated with particular cultural and geopolitical spaces (Enguita, 2000: 31). She uses movement and light to draw a fragile and ephemeral web of relations, stressing temporal and spatial dissonances and asserting these as constitutive parts of homemaking processes.

In 2000, Valldosera exhibited her photographic series and installation *Still Life* at the Galeria Joan Prats in Barcelona, one of the most important spaces in the city dedicated to the promotion of contemporary art. As suggested by the title of the exhibition, on this occasion, the artist transformed the gallery space into a home, that is, she recreated a three-dimensional still life. Large photographs of her fragmented body hanged on the corridor walls, above the sofa, and above a double bed. The last room in the house featured a child’s highchair and a broken baby’s cot. As in the other *Provisional Living* installations, ordinary objects—in this case, baby clothes and products—were projected on the walls and circulated at various speeds around the room, becoming its only source of light. *Still Life* brought together the themes, aesthetics, media, formats, and techniques that the artist had been exploring in the course of a decade: her interest in exploring motion and transition between dwelling places; the importance she grants to memory-laden objects; and her desire to shed light into the traces of past practices and habits. However, I would venture to say that the topic of the installation in the final room of the gallery—a baby’s room—signalled a change in her practice, for it included a new vector in her already complex understanding of temporality: the future.

⁴ *Still Life* consists of an installation representing a child’s room and a series of photographs which explore the female body.

References

- Bal, Mieke (2008). "Migratory aesthetics: Double movement". *Exit*, vol. 32: 150-161.
- Bru-Domínguez, Eva (2019). "Embodied memory: Shadow and index in *Family Ties* by Eulàlia Valldosera. Contaminated and dislocated bodies in Catalan visual and performance cultures". *Journal of Romance Studies* (special issue), 19:2: 263-281.
- Enguita Mayo, Nuria, Bartomeu Marí, and Eulàlia Valldosera (2000). "Conversation". In *Eulàlia Valldosera. Works 1990-2000*, eds. Monique Verhurst and Witte de With, 19-44. Rotterdam: Witte de With.
- Hernández-Navarro, Miguel Á. (2011). "Out of synch: Visualizing migratory times through video art". In *Art and visibility in migratory culture: Conflict, resistance, and agency*, eds. Mieke Bal and Miguel Á. Hernández-Navarro, 191-208. Amsterdam / New York: Rodopi.
- Interartive. A platform for contemporary art and thought. "El poder de los objetos. Eulàlia Valldosera". In <https://interartive.org/2010/09/objetos-eulalia-valldosera> [accessed 2 August 2022].
- Marí, Bartomeu (2009). "Actions, objects and devices in the oeuvre of Eulalia Valldosera". In *Dependences*. Madrid: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía: 105-115.
- Rodríguez Muñoz, Bárbara (2012). *Blood Ties*. London: Carroll/Fletcher.
- Valldosera, Eulàlia (2000). "Quemaduras, apariencias, still life 1991-1999". In <https://eulaliavalldosera.com/agua-luz-y-sombras-proyectos-realizados-desde-1990/cuerpos-fotos-y-acciones/quemaduras-apariencias-still-life-1991-99/> [accessed 2 August 2022].
- Villaespesa, Mar (2009). "Interrupt our calculations and begin again at zero". In *Dependences*. Madrid: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2009: 116-137.

Integrative or segregative refugee hosting spaces, a matter of human rights

Marta Fernández Cortés* and Núria Pedrós Barnils**

Universitat Politècnica de Barcelona / Bremen University
 marta.fernandez@tutanota.com
 nupedros@uni-bremen.de

Abstract: In the recent past, the number of people fleeing their countries due to armed conflicts has increased exponentially. When large arrivals occur, hosting countries are often not prepared and opt for potentially improvable solutions. The present monographic aims to expose the violation of human rights that takes place when adopting a segregative approach through two case studies: Azraq, a UN-led refugee camp in Jordan, and a self-settled informal settlement in the Bekaa Valley, Lebanon.

Key words: refugees, human rights, camps, inclusion, cities.

Espais integradors o segregadors d'acollida de refugiats, una qüestió de drets humans

Resum: En els darrers anys, el nombre de persones que fugen dels seus països a causa dels conflictes armats ha augmentat exponencialment. Quan es produeixen arribades massives de refugiats, els països d'acolliment no solen estar preparats i opten per solucions potencialment millorables. El present article pretén exposar la vulneració dels drets humans que es produeix en adoptar un enfocament segregador a través de dos casos d'estudi: Azraq, un camp de refugiats dirigit per l'ONU a Jordània, i un assentament informal autogestionat a la vall de la Bekaa (Líban).

Paraules clau: refugiats, drets humans, camps, inclusió, ciutats.

Compàs d'amalgama, ISSN 2696-0982 / e-ISSN 2696-1008, primavera 2023, núm. 7, p. 43-48
 Data de recepció: 4-10-2022. Data d'acceptació: 19-11-2022.

* Marta Fernández Cortés works as an urban planner at the company Metron, Switzerland. She studied Architecture at the Polytechnical University of Catalonia. Afterwards she conducted postgraduate research on water infrastructure in humanitarian contexts at the Swiss Water Research Institute (EAWAG) thanks to a La Caixa grant. During recent years she has gathered experience in the fields of landscape, biodiversity-sensitive design and urban planning. ORCID: 0000-0002-0280-3566.

** Núria Pedrós Barnils is a PhD candidate at the Department of Prevention and Health Promotion at Bremen University, Germany. She has an extensive background in Biosystems Engineering, Public Health and Migration Studies. During the last five years she has coordinated several projects in the field of international cooperation in Lebanon, Senegal and Morocco. ORCID: 0000-0002-6687-3600.

Both authors contributed equally to the manuscript.

Introduction

When an emergency occurs and a significant number of people are forced to flee their homes and seek refuge elsewhere, the response from hosting communities is crucial. The integration of forced migrants in existing human communities is, in most cases, the best solution regarding their living conditions. In the abovementioned approach, livelihood opportunities as well as access to services can be better guaranteed. Urban environments are also associated with better physical health for refugees than camps (Crea, 2015). Nevertheless, this integration model is not always possible or wanted in the hosting countries. Consequently, encampment solutions emerge: ex-novo settlements which house refugees segregated from local populations. Even though this is not the most adequate solution, it is a hosting model adopted in many contexts worldwide, including in the Middle East, Africa, South-America and Europe.

Over one third of refugees worldwide are settled in locations that are physically separated from hosting communities, such as planned camps,¹ self-settled camps,² collective centers³ and retention camps⁴ (UNHCR 2015). These locations are spatially isolated from local communities by walls, entry and exit control or geographic remoteness. Furthermore, spatial isolation hampers refugees' interaction with locals and hinders access to livelihood opportunities and national public services and infrastructure. In particular, camps are meant to be a short-term solution of less than two years. Nevertheless, they tend to have lifespans of around 20 years, as most refugees live in protracted situations (UNHCR 2016). Besides, the people living in camps are those with less economical resources and greater vulnerability among the refugee populations (Alloush, 2017).

1 A refugee camp is a temporary settlement built in order to host refugees and planned and managed by the UNHCR, international agencies or NGOs.

2 A self-settled camp is a temporary settlement constructed and managed by the refugees themselves.

3 Collective centers are preexistent built structures that are used for refugee settlement on a temporary basis, mainly in urban contexts. Restriction on freedom of movement for refugees varies between closed, semi-closed, semi-open and open centers. Therefore, although collective centers are mostly integrated into the urban tissue, this does not imply freedom of movement for refugees, who might be detained within these structures.

4 Retention camps are public non-penitentiary establishments where foreign people who have been rejected from the national territory are retained for "preventive" and "cautionary" reasons.

This study focuses on two camp scenarios: Azraq, a UN-led refugee camp in Jordan, and a self-settled camp in the Bekaa Valley, Lebanon. Both can be classified as segregative hosting spaces, since they are spatially isolated from other local communities. These two settlements have been chosen as examples to highlight the downfalls of segregative hosting spaces in two of the countries currently hosting the largest numbers of Syrian refugees. Due to their different political, social and geographical backgrounds, these two scenarios have developed very diverse social and spatial realities. How significant is the evolution of existing hosting policies for the camps' development and what are the consequences in terms of rights?

In the following section, we describe the hosting policies of each country, the governance system in each settlement, and their spatial and social consequences. During the fieldwork, 50 questionnaires in Jordan and 126 in Lebanon were carried out and analyzed. Informal interviews and a detailed study of the shelters and the urban distribution were also completed.

Lebanon and Jordan as hosting countries of Syrian refugees

In 2021, 85% of refugees were settled in low- or middle-income countries close to the conflict areas. These countries usually lack the preparation and resources to deal with a large influx of newcomers. Due to the Syrian war, Lebanon and Jordan are among the countries hosting the largest number of refugees relative to their national population (McAuliffe, 2021). Insufficient natural and economic resources, the immediacy of the needs arising from the emergency, and the difficulty of predicting the duration of infrastructures have made it very difficult to provide an appropriate and satisfactory response to the massive arrival of Syrian refugees (European University Institute 2019).

Although both countries have not signed the 1951 Refugee Convention recognising the responsibility to grant temporary protection to refugees, they developed distinct asylum policies and settlement models. On the one hand, Jordan encouraged the creation of refugee camps, planned and managed by the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) and other Non-Governmental Organizations (NGOs). On the other, Lebanon will not contemplate the creation of refugee camps, thus proliferating informal settlements managed by refugees in a self-organized manner.

Azraq refugee camp

In 1998, the Jordan government and the UNHCR signed a Memorandum of Understanding (MoU), where the country granted the main principles of international protection to asylum seekers and the international organization has the authority to manage the refugee camps in the country (UNHCR, 2017). Several experts point out that the camp's policies are a consequence of an intent to ease humanitarian aid, prove budget allocation to international sponsors, and have greater governmental control over refugees (Ababsa, 2015). Currently, the biggest Syrian refugee camps in Jordan are Zaatari, with 75,000 inhabitants, and Azraq, with 36,550 inhabitants (UNHCR, 2018; UNHCR, 2019).

Azraq camp is located in a desert area 20 km from the closest inhabited settlement (Azraq village, 9,000 inhabitants). The weather conditions during the year are very extreme: in winter temperatures drop to 7°C, while in summer they can reach 41°C.

The verticality shown in its social organization is also reflected in its spatial framework. Those who manage the camp—UNHCR and NGOs—are settled in a fenced area with high quality shelters (e.g., with AC) and isolated from the rest of the refugee housing areas. This becomes a physical representation of power within the camp, in addition reflecting the distance between refugees and the other stakeholders. Moreover, several barriers, fences and security controls prevent refugees from leaving Azraq. There is a high number of refugees applying to leave the camp, but just a few get permission. According to interviewed refugees, only those who can pay bribes to officials get permission to leave the camp.

The camp offers health centers, mosques, playing areas, community centers and police stations in every section of the camp. Moreover, in one of the sections and for all refugees it provides a school, a supermarket, a bread distribution point, a market and a cemetery.

The camp layout and the shelters have been designed by UNHCR, with almost no decision-making nor intervention from the refugees. An orthogonal and repetitive distribution of shelters has been designed to facilitate aid agencies' tasks within the camp. Indeed, on the one hand, it secures equal distribution of goods and services among refugees, while on the other, its wide avenues facilitate control, monitoring and security tasks over refugees.

The same logic follows the design of the refugee shelters. The T-shelter is a prefabricated metal shelter designed as a multipurpose space of 24 square meters,

without private toilets or showers. Worth mentioning is that the cost of the overall 10,479 T-shelters in the camp was approximately 28.4 million euros (UNHCR, 2015). These one-size-fits-all shelters are shared by 4 to 6 people and lack any sense of privacy for the inhabitants. According to a few refugees in the camp, no gardening is allowed due to the lack of groundwater, alienating them even more from the living space. In fact, only 35L of water per day per refugee is ensured, while the World Health Organization states that 50-100L of water is necessary to cover basic needs.

The toilets and showers provided, the so-called WASH units, are located at the ends of a double row of 6 shelters and separated by gender. This means that every WASH unit is shared by six shelters and some refugees have to walk in front of other housings to reach the toilet. Many refugees, especially women, stated in our interviews that during the dark hours they would not leave their shelter to defecate or urinate because of fear of sexual harassment. This atmosphere of mistrust can lead to psychological and physical problems due to urine and excrement contention.

The lack of agency of refugees in Azraq camp goes beyond the spatial domain and extends to the social sphere. For example, many refugees complained that they could not choose their shelter's location. The camp managing agencies placed newcomers following arrival order, and without considering their place of origin. Therefore, members of the same family or friends are often settled far from each other, jeopardizing the construction of a rich social capital.

Moreover, the nature of their current social meetings is far from that of the traditional Syrian practices. Based on our questionnaires, meetings are held in private places, in their own shelters. Traditionally, however, men would meet in open spaces, like main streets and venues, while women would meet in semi-private and private spaces. Since these semi-private locations do not exist in such a grid-like urban distribution, women only meet in private spaces.

Furthermore, daily activities such as water and bread collection imply long waiting times and crowded cues. In our interviews, several women expressed their feelings of insecurity in these spots and a tendency to avoid such duties due to fear of sexual harassment.

In conclusion, Azraq camp offers, mainly thanks to Saudi aid, a range of service provision hardly ever seen. However, it is isolated, it suffers from extreme temperatures, there is high mobility control and a lack of entitlement for refugees. Not surprisingly, Azraq camp is a place where few people would voluntarily live, and some refugees name it "the Guantanamo of the Jordanian desert".

Informal settlement in the Bekaa Valley, Lebanon

In 2003, the Lebanese government signed a MoU with the UNHCR, providing for 12-month temporary permits for refugees until relocation to third countries takes place. The MoU however, does not guarantee basic rights, such as the right to health, the right to education or the right to work. Indeed, in order to work in Lebanon a Syrian refugee must be endorsed by a Lebanese (OCHA, 2016).

Moreover, the MoU does not authorize the UNHCR to create nor manage formal refugee camps in the country (Frotniersuwad, 2003). Therefore, non-urban refugees in Lebanon are settled in self-organized informal settlements, where the participation of national or international non-governmental organizations is limited to some infrastructure and services.

The Bekaa Valley is a mountainous area 10 km from the Syrian border that has welcomed approximately 360,000 people in 4,321 informal settlements. These settlements are placed on agricultural land sublet by the Shaweesh, the head of the settlement, from a Lebanese landlord. The Shaweesh is a Syrian economic migrant that had labour contacts in Lebanon prior to the war. When massive numbers of Syrian refugees arrived in the area, Shaweeshes became entitled to control over a piece of land through a rental contract and subsequently over its inhabitants (OCHA, 2018). These informal settlements lack provision of basic services such as education, health care services and sanitation.

The social structures are very hierarchical: the Shaweesh has the power to decide who can live in the settlement and how much it costs. He is also responsible for providing basic services, including water and electricity, and negotiates prices with the providers. These services, as well as the rent, have to be paid by the families themselves. Based on the information gathered in our questionnaires, the UNHCR used to give monthly support of \$173/family plus \$27/person, but these amounts are not enough and families often struggle to cover the basic costs of living. Consequently, most families are forced to send those older than 12 years to work informally. Children and women are often occupied in agriculture jobs under the rule and protection of their Shaweesh. Hence, he decides when and where they work and how much they earn, with these conditions being, at the least, exploitive. Currently, and due to the economic crisis that the country is overwhelmed by, the salary barely reaches \$1/day for a working day of 8-12 hours.

During our visit to the country in 2016, we researched an informal settlement in the area of Terbol with a total population of 854 refugees, most of them children. The household distribution in the settlement was flexible and more than half of the refugees could decide where to settle. This decision was mostly based on the place of origin, rather than arrival time. Hence, meetings between family members and friends occurred often and were more similar to traditional meeting patterns they had in Syria.

Household sizes varied from one to twenty people, with six people being the average size. Given the autonomy of the self-constructing shelters, shelter sizes were adapted to the households' needs. Moreover, during the construction of the informal settlement, the UNHCR distributed prefabricated cubicle latrines for every household. Thus, their privacy was respected and they felt secure when going to the toilet or taking a shower. The international agency nonetheless did not build a sewage system, and consequently some households had plastic pipes transporting wastewater into a septic tank, while others threw the wastewater into an open canal. This created a highly insalubrious environment with tangible health hazards for refugees.

The lack of basic services in the informal settlement was not only infrastructural, but also service-related. Many children did not have the opportunity to attend school, given the lack of places made available by the Lebanese government. The Ministry of Education created an afternoon school shift for Syrian refugees, yet places were insufficient and not every family could afford associated transportation costs. The lack of logistical facilities together with the economic difficulties of the families led to a generation of illiterate children, who will eventually have very limited job opportunities (The Guardian, 2014).

Several NGOs were involved in the settlement, aiming to fill some of the infrastructural and service-related gaps generated by this governance system. For example, one international NGO was in charge of monthly dislodging the septic tank, others provided basic services such as primary education, sexual and reproductive health education, or infrastructural help. Still, the assistance was, as mentioned by several refugees, irregular and depended entirely on the Shaweesh's contacts.

Discussion and conclusion

In both case studies, each country's asylum policy determined the creation of one or other type of segrega-

tive refugee settlement: a UN-planned camp in Jordan, and an informal settlement in Lebanon. Each type of settlement presented a particular governance system, which impacted the refugees' quality of life in the settlements and their access to rights differently.

On the one hand, the UN-planned camp at Azraq neglected mainly three basic rights of refugees. Firstly, there was a lack of mobility rights, as refugees were forced to stay within the camp's borders, and there were very few legal ways of leaving the camp. Secondly, there was a lack of work and entrepreneurial rights and very few opportunities for refugees to obtain any means of livelihood beyond food vouchers, free bread and services offered by aid agencies. Lastly, the top-down organization of the camp limited the capacity of refugees to make decisions, thus hindering their political and self-governance rights. Decision makers were mainly aid-agency workers, and there was no relevant representation system to give refugees access to the camp's political structure. In this context, refugees were purely passive recipients of aid (Herz, 2012). This situation produced a general feeling among refugees of not having enough of anything, excessive waiting time along with constant inactivity and an uncertain future. These factors developed a perception of having a determined life, jeopardized trust towards authorities, and created great feelings of insecurity, especially among women.

On the other hand, the informal refugee settlement in Bekaa Valley had, compared to Azraq, a bottom-up governance approach, allowing refugees to, for example, choose their placement in the settlement or adapt their housing units to their families' sizes. Refugees in this settlement had no limitations on movement beyond the settlement borders, and thus had access to external working opportunities. These opportunities were, as mentioned above, often exploitive and promoted child labour. Moreover, the lack of water sanitation infrastructure dramatically increased the risk of environmental pollution and health hazards for refugees. Furthermore, childrens' right to education was not guaranteed, since access to the Lebanese school system was restricted and the presence of external aid in this sector was not always guaranteed.

Although Lebanon and Jordan are signatory to the Universal Declaration of Human Rights, both of the chosen segregative approaches are hindering refugees' full access to human rights.⁵ As an alternative to

these segregative hosting scenarios, a more integrative approach should be fostered in existing urban contexts. These could ensure a more decent future for refugees and better guarantee their access to human rights. Potential key stakeholders in assuring the access to human rights are cities. Indeed, Lefebvre defined the Right to the City, entailing equal access to urban life, work, housing and services, participation in political processes and the co-creation of urban space (Lefebvre, 1968).

Temporality is a complicated matter in refugee situations, often thought to be short term but frequently becoming protracted realities. Camps might be an efficient humanitarian mechanism to keep people alive during the first weeks after an emergency, however they fail to offer an acceptable range of human rights that ensure long term refugees' psychological wellbeing.

Moreover, camps are—both in the unlikely scenario of a short duration or in protracted scenarios—economically and ecologically unsustainable due to their temporary nature. The example of Azraq camp highlighted how building ex-novo planned UN camps requires a high economic investment from international donors. The example of an informal settlement in the Bekaa Valley sheds light on the hazards to environmental and human health that arise from poor and short-sighted planning and construction. In both cases, building temporary refugee camps entails the use of significant material and economic resources without the guarantee of future reuse or sustainable management once the emergency situation is over.

In view of this, cities and towns can offer more sustainable alternatives for hosting refugees than camps, in economic, ecological and social terms. Hosting refugees within cities or other spatially inclusive spaces can leverage existing infrastructures and require less investment than camps, where all infrastructure must be newly constructed. International aid is needed in cities in low- and middle-income countries where resources are limited and the load of refugees is far surpassing their absorbing capacity. International donors—but also humanitarian aid—should step away from the tradition of building camps to focus on improving existing infrastructure within welcoming cities. These improvements would also benefit the local populations and last once the hosting emergency crisis is over. Lastly, such investments could positively impact local populations' views on refugees, as they would attract economical and social resources.

To conclude, segregative camps have raised a lot of questions, especially in terms of human rights. All

⁵ In both cases, Articles 1, 2, 17, 22 of the UDHR are not respected. Specifically, in Lebanon the Articles 4, 9, 26 and in Jordan the Articles 12, 13.1, 23 are not complied with.

efforts used to create segregative refugee spaces are a missed opportunity to improve local cities' infrastructure and services, which would benefit both the refugee and the host community.

Acknowledging that refugee crises are rarely temporary will foster improved hosting strategies that embrace long-term infrastructure planning as well as more appropriate foundations for respecting refugees' human rights through social, economic and spatial inclusion. Cities are, as discussed above, the most sustainable and inclusive option. At a time when the global number of refugees is growing steadily, cities must be prepared to fulfil their full potential and welcome those forced to flee their homes.

Funding disclosure

This monographic is based on the 2016 research project “Aigua, sistemes socials i espais col·lectius al camp de refugiats d’Azraq (Jordània) i a l’assentament informal de Terbol (Líban)” funded by the Cooperation Center of Development at the Polytechnic University of Catalonia and the NGO Caldes Solidària. MF received a grant from La Caixa Foundation for further research on the topic.

Acknowledgments

We acknowledge the German Jordanian University and the Lebanese University of Beirut for their participation in the research workshops in their respective countries. Furthermore, we are truly thankful to Dr Inés Aquilué Junyent and Prof. Daniel López Codina from the Polytechnic University of Catalonia (UPC) for their constant support during the project. Finally, we would like to thank the support of the Swiss Federal Institute of Aquatic Science (EAWAG).

References

- Ababsa, Myriam (2015). “De la crise humanitaire à la crise sécuritaire”. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 31, no. 3-4.
- Alloush, Mohamad, J. Edward Taylor, Anubhab Gupta, Ruben Irvin Rojas Valdes, and Ernesto Gonzalez-Estrada (2017). “Economic life in refugee camps”. *World Development*, vol. 95: 334-347.

- Crea, T. M., R. Calvo, and M. Loughry (2015). “Refugee health and wellbeing: Differences between urban and camp-based environments in Sub-Saharan Africa”. *Journal of Refugee Studies*, vol. 28(3): 319-330.
- European University Institute. *Syrian refugees* (2019, retrieved 25 September 2022). Available from: <http://syrian-refugees.eu/>.
- Frontiersuwad. *Lebanon-UNHCR memorandum of understanding* (2003, retrieved 17 September 2022). Available from: https://www.frontiersuwad.org/pdf/FR_Public_Statement_MOU_Nov_2003.pdf.
- Herz, M. (2012). *From camp to city: Refugee camps of the western Sahara*. Zurich: Lars Müller.
- Lefebvre, Henri (1968). “Le droit à la ville”. *Sociologie du Travail*, vol. 10: 456-457.
- McAuliffe, M., and A. Triandafyllidou (eds.) (2021). *World Migration Report 2022*. Geneva: International Organization for Migration (IOM).
- OCHA. *Syrian refugee challenges traditions in community leader role* (2018, retrieved 25 September 2022). Available from: <https://reliefweb.int/report/lebanon/syrian-refugee-challenges-traditions-community-leader-role>.
- The Guardian. *Lebanon's refugee schools provide hope for Syria's lost generation* (2014, retrieved 25 September 2022). Available from: <https://www.theguardian.com/world/2014/may/05/lebanon-refugee-schools-syria-lost-generation>.
- UNHCR. *T-Shelter for Azraq refugee camp* (March 2015). (2015, retrieved 9 September 2022). Available from: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/68246><https://data.unhcr.org/en/documents/details/46026>.
- UNHCR. Syrian refugees (retrieved 28 January 2017). Available from: <http://data.unhcr.org/syrianrefugees>.
- UNHCR. *UNHCR Jordan factsheet: Zaatari camp* (October 2018, retrieved 2 September 2022). Available from: <https://web.archive.org/web/20181105123343/https://reliefweb.int/report/jordan/unhcr-jordan-factsheet-zaatari-camp-october-2018>.
- UNHCR. *UNHCR Jordan factsheet: Azraq camp* (March 2019, retrieved 2 September 2022). Available from: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/68246>.

Migraciones cruzadas en Yugoslavia

Inés Aquilué Junyent* y Javier Ruiz Sánchez**

Universitat Politècnica de Catalunya / Universidad Politécnica de Madrid

ines.aquilue@upc.edu

javier.ruiz@upm.es

Resumen: Las migraciones transforman el sistema social en términos que afectan al sistema espacial al que se acoplan. Los desplazamientos cruzados en el marco de la guerra de Bosnia-Herzegovina no solo han afectado a su composición social y demográfica, sino que también han modificado su paisaje, y es rastreable tanto el ejercicio de violencia ligado a la guerra como el diseño espacial excluyente de la posguerra. Así, descubrimos cómo la reconfiguración social y espacial de Bosnia-Herzegovina y Sarajevo es el resultado de un proceso de simplificación y homogeneización a través de migraciones cruzadas.

Palabras clave: guerra de Bosnia y Herzegovina, sistemas urbanos, desplazamientos forzados, violencia, biopoder.

Migracions creuades a Iugoslàvia

Resum: Les migracions transformen el sistema social en termes que també afecten el sistema espacial al qual s'acoblen. Els desplaçaments encreuats en el marc de la Guerra de Bòsnia i Hercegovina no només han afectat la seva configuració social i demogràfica sinó que també n'han modificat el paisatge, i n'és simptomàtic, tant l'exercici de la violència lligada a la guerra com el disseny espacial exclouent de la postguerra. Així, descobrim com la recomposició social i espacial de Bòsnia i Hercegovina i també de Sarajevo és el resultat d'un procés de simplificació i homogeneïtzació a través de migracions encreuades.

Paraules clau: Guerra de Bòsnia i Hercegovina, sistemes urbans, desplaçaments forçats, violència, biopoder.

Compàs d'amalgama, ISSN 2696-0982 / e-ISSN 2696-1008, primavera 2023, núm. 7, p. 49-54

Data de recepció: 15-10-2022. Data d'acceptació: 18-12-2022.

* Inés Aquilué Junyent, arquitecta y doctora por la Universitat Politècnica de Catalunya (UPC), actualmente ejerce como profesora lectora en el Departamento de Urbanismo y Ordenación del Territorio de la misma universidad. Desde 2012 se dedica a la investigación en urbanismo y paisaje, y ha estudiado los procesos espaciales no lineales desencadenados por conflictos. Ha publicado una veintena de artículos y la monografía *Ciudad e incertidumbre* (2021). ORCID: 0000-0002-2813-6191.

** Javier Ruiz Sánchez, doctor arquitecto, es profesor titular del Departamento de Urbanística y Ordenación del Territorio de la Universidad Politécnica de Madrid (UPM) e investigador de LoCUS. Interdisciplinary Lab on Complex Urban & Regional Spatial Processes, y compagina la actividad docente con la profesional en planificación y diseño urbano. Profesor invitado en centros y universidades de Europa, Latinoamérica y Japón, dirige diversos proyectos de investigación financiados en programas competitivos regionales, nacionales y europeos sobre complejidad urbana, paisaje y planificación territorial. ORCID: 0000-0001-7272-9114.

Cross migrations in Yugoslavia

Abstract: Migrations transform the social system in terms that determine the spatial system to which they are adapted. Cross-displacement within the framework of the Bosnia-Herzegovina War has not only affected its social and demographic composition, but has also modified its landscape, and both the exercise of violence linked to the war and the excluding spatial design of the post-war are traceable. Thus, we expose how the social and spatial re-configuration of Bosnia-Herzegovina and Sarajevo is the result of a process of simplification and homogenization through crossed migrations.

Keywords: Bosnian War, urban systems, forced displacement, violence, biopower.

Migraciones y el acoplamiento del sistema social y espacial

Nuestra aproximación tiene como objetivo el estudio de la influencia de determinadas migraciones en los sistemas espaciales, tanto territoriales como específicamente urbanos. Las migraciones de masas añaden un importante componente cualitativo al mero contenido numérico —número de migrantes o desplazados—. El resultado de estos desplazamientos poblacionales rara vez implica de manera exclusiva una simple redistribución numérica de poblaciones, como sucede, por ejemplo, en desplazamientos forzados dentro de una región debidos a cambios en las condiciones de habitabilidad de ámbitos espaciales muy localizados, por razones que suelen desencadenarse por desastres naturales o, de un modo más raro, por conflictos muy locales (violencia).

Excepto en estos casos específicos, las migraciones implican una importante transformación del sistema social en términos tanto cuantitativos como cualitativos, diferencias en la distribución de grupos étnicos, nacionales, religiosos o culturales, además de aquellas en la distribución de dichos grupos por sexo o edad. Los sistemas sociales son, por definición, mucho menos inerciales que los espaciales. Las personas son siempre en potencia móviles frente a sistemas espaciales más inertes ante el cambio. Las distinciones en el sistema social producto de cualquier migración influirán de forma obligatoria en el devenir histórico del sistema espacial al que se superpone, orientando los procesos futuros de diferenciación espacial para acoplar en lo posible dichos sistemas.

Un sistema social y un sistema espacial se acoplan cuando los procesos evolutivos en ambos se acompañan debido a la mutua influencia comunicativa continuada en un periodo de estabilidad lineal. Una discontinuidad en la linealidad de los procesos espaciales

(*v. gr.* un desastre natural) tendría consecuencias inmediatas en la evolución del sistema social. En otras palabras, una catástrofe espacial se traduce de inmediato en una catástrofe social, entendida la catástrofe como una interrupción en la linealidad de los procesos evolutivos de ambos sistemas. Una discontinuidad equivalente en el sistema social trasladaría en términos comunicativos sus consecuencias al sistema espacial, pero los consiguientes procesos de diferenciación espacial (morfológicos o, sobre todo, topológicos) no serían necesariamente inmediatos. Si definimos el paisaje urbano como la representación fenomenológica de los procesos espaciales subyacentes, podemos afirmar que la traslación de los procesos de diferenciación social al territorio no es, de manera obligatoria, directa, de modo que resulta muy difícil monitorizar los vínculos directos entre diferenciación sociodemográfica y espacial.

El caso de los desplazamientos poblacionales vinculados a la desintegración de la antigua Yugoslavia, en un proceso de violencia extrema, puede considerarse excepcional desde este aspecto y también un laboratorio extraordinario. Enmarcamos los desplazamientos de poblaciones durante la década de 1990 en la antigua República Federal Socialista de Yugoslavia como parte de un proceso de diferenciación inducida aplicado a través de la violencia, considerándolo un ejercicio efectivo de *biopoder* —empleando el término foucaultiano—, y materializado en acciones de tipo excluyente o incluyente (Foucault, 1978-1979; Mezzadra y Neilson, 2013). Nos encontramos frente a grandes migraciones de población en un breve periodo de tiempo, desplazamientos forzados internos, es decir, migraciones en el seno de un mismo estado/ámbito espacial. En este caso, el origen de las migraciones tiene que ver con un rediseño de fronteras en un espacio en un principio no diferenciado. No se trata de una expulsión de un grupo social de un país o región,

de lo que la historia ofrece cierto número de ejemplos, sino de la imposición de un sistema legal excluyente sobre un territorio, un perfecto ejemplo de ingeniería social. Es una migración cruzada, una redistribución poblacional en una región más o menos amplia, forzada a través del ejercicio de la violencia.¹

Estos procesos de diferenciación violenta han llevado a una elevada materialización de la homogeneización en la distribución de la población, inducida por dispositivos diversos, inicialmente vinculados a la más extrema violencia y, al finalizar la guerra, arraigados en una supuesta seguridad (recordemos el concepto *dispositivo de seguridad* postulado por Foucault, 1977). En este sentido, la violencia supone la puesta en marcha de mecanismos de control en los procesos de diferenciación ligados a la evolución de las poblaciones. Cualquier proceso de limpieza étnica, de homogeneización, lo es también de simplificación artificial en un marco en que lo natural es una progresiva tendencia a la mayor complejidad social. Se constata cómo las regiones maduras son regiones complejas, y cómo dicha complejidad no es sino procesos continuos de adaptación a un mundo cada vez más incierto. La homogeneización de población va en contra de la naturaleza de los procesos de diferenciación sistémica. El ejercicio de violencia no solo es el diseño de dicha homogeneidad repartida, sino que también es necesaria una violencia sostenida para su mantenimiento.

Nuestra hipótesis radica en que estos desplazamientos (cruzados) en el marco de la disolución de Yugoslavia no solo han afectado a la composición social y demográfica de los diversos territorios, sino que también han modificado su paisaje, de manera que es rastreable, como laboratorio, tanto el primer ejercicio de violencia ligado a la primera migración cruzada impuesta como el mantenimiento y sostenibilidad del sistema antinatural. Aún más, el ejercicio de violencia no solo ha sido armado, sino que tiene un importante componente de diseño espacial excluyente, lo que redundaba en lo antinatural del sistema.

Desplazamientos internos desde la violencia y el miedo en Bosnia-Herzegovina

La violencia es un actante de carácter ubicuo que no solo afecta al sistema cuando se aplica, sino que

¹ Durante la primera mitad de la década de 1990, las guerras de disolución de la República Federal Socialista de Yugoslavia se sucedieron en tres territorios cuyas distribuciones poblacionales se vieron altamente alteradas: guerra de Eslovenia (1991), guerra de Croacia (1991-1995) y guerra de Bosnia (1992-1995).

también se extiende en el tiempo: hacia el futuro a través de la amenaza y el miedo, y, desde el pasado, por el recuerdo. De hecho, la violencia no solo es ubicua en el tiempo, sino en el espacio y en la masa, puesto que sus efectos y sus latencias colonizan el sistema (Sofsky, 1996). Esta prolongación de la incertidumbre causada por la violencia, y especialmente por el miedo erigido desde la memoria, perdura en el tiempo y genera tensiones suficientes para provocar alteraciones irreversibles. El miedo aparece como consecuencia de la violencia, y el dolor provocado por la violencia se prolonga en el tiempo, así como el miedo inferido por ella.

Las consecuencias de esta violencia no son del tipo causa-efecto, sino que colonizan el sistema. El miedo se extiende gracias a sus cualidades comunicativas y sensoriales, que provocan afectaciones que van más allá de las víctimas, y desde la violencia física se acumula la incertidumbre para provocar afectaciones generales en el sistema social, afectado por las emociones colectivas, entendiéndose que «las emociones son respuestas adaptativas que reflejan apreciaciones sobre las características del entorno significativas para el bienestar del organismo» (Rythoven, 2015). La violencia y el miedo infieren cambios y, así, los desplazamientos de población se relacionan no solo con la guerra, sino también con la posguerra, afectando a la población de manera sistémica.

Desde finales de la década de 1980 y tras la muerte de Josip Broz, el Mariscal Tito, la estabilidad política en Yugoslavia fue menguando. Las seis repúblicas que constituían Yugoslavia —Bosnia-Herzegovina, Croacia, Eslovenia, Macedonia, Montenegro y Serbia— se fueron disociando una a una a partir de la década de 1990. La coyuntura internacional, afectada por el desmembramiento de la URSS, acarrió consecuencias económicas que en la República Federal Socialista de Yugoslavia llevarían a una áspera recomposición social y nacional. De entre todas las repúblicas que se escindieron de Yugoslavia, el territorio que sufrió mayores alteraciones en la población, bajo la violencia y el miedo, fue Bosnia-Herzegovina. Allí se perpetuaron crímenes que en Europa no se contemplaban desde la Segunda Guerra Mundial: volvieron las torturas, la violencia sexual sistemática, los desplazamientos forzados, los campos de concentración y el genocidio. La violencia ejercida sobre la población tuvo semejante condición espacial que afianzó uno de los términos que trascendería en los estudios urbanos, el *urbicidio*, el asesinato deliberado de la ciudad.

La guerra en Bosnia-Herzegovina (abril de 1992 – diciembre de 1995) estalló tras una fuerte crisis económica y social, que indujo a identificar el ideario na-

cional con una de las tres comunidades mayoritarias: serbios, croatas y bosníacos. La proclamación de independencia en 1992, lejos de unificar el nuevo Estado, condujo a una escabrosa disputa sobre sus fronteras internas (Klemenčić, 1994). Se intensificó la alteridad que algunos miembros de las diversas comunidades promulgaron hacia el resto, y cuya violencia provocó un conjunto de migraciones que se perpetuaron tras la guerra. Así, si bien las secesiones de los nuevos Estados mantuvieron las delimitaciones que existían entre las seis repúblicas de la antigua Yugoslavia,² en Bosnia-Herzegovina empezaron propuestas para establecer hegemonías sociales en el seno de su territorio. El estallido de la violencia provocó migraciones de miles de personas desde una zona a otra del territorio a medida que una u otra facción avanzaba. Los desplazamientos seguían las modificaciones de la línea de fuego dibujada en el territorio como una marca de poder y diferencia, y, a medida que se trasladaba, provocaba despojo; la tierra quemada que dio nombre al filme *No man's land*.³

La violencia desencadenó procesos de despoblación que llevaban a nuevas preocupaciones, generando patrones cada vez más homogéneos de población. Durante los cuatro años que se prolongó la guerra se produjeron miles de desplazamientos forzados como consecuencia de la violencia directa o de la amenaza de violencia. Estas migraciones masivas y esta huida descarnada reconfiguraron en pocos años la demografía del país, provocando que miles de familias abandonaran sus hogares y que algunas de estas viviendas fueran ocupadas posteriormente por otros civiles que habían a su vez, abandonado su lugar de origen. Estos desplazamientos cruzados causaron la ruptura de muchas de las relaciones de derechohabientes existentes en el territorio. La violencia y el miedo —antes y después de la guerra— recompusieron el territorio, desencadenando desplazamientos masivos de un territorio al contiguo y desplazando a la población kilómetro a kilómetro. El suelo que iba ocupando un ejército desplazaba a la población civil protegida por el anterior ejército.

En diciembre de 1995 se firmaron los acuerdos de

² Franjo Tuđman y Slobodan Milošević pretendían anexionar a Croacia y Serbia partes del territorio de Bosnia; sin embargo, la Comisión Europea intervino y dispuso que las fronteras de las antiguas repúblicas yugoslavas solo se modificarían bajo acuerdo común o, en caso contrario, serían protegidas por leyes internacionales (Klemenčić, 1994).

³ *No man's land* es el título de la película del director bosnio Danis Tavonić, en la que la trama se desarrolla precisamente en un área todavía en disputa (Tavonić, 2001).

Dayton,⁴ cuyo objetivo era poner fin a las hostilidades de la guerra en Bosnia-Herzegovina; sin embargo, tuvieron un grave efecto territorial. Los acuerdos dividían el territorio de Bosnia-Herzegovina en dos grandes entidades: la Federación de Bosnia-Herzegovina y la República Srpska (con mayoría serbobosnia). Las dos entidades fueron definidas por la Línea de frontera entre entidades (comúnmente IEBL, por su denominación en inglés, *Inter-Entity Boundary Line*), que se trazó como una línea quebrada que pronto traspasó su valor gráfico y administrativo, y se convirtió en una estructura de *biopoder* que, inevitablemente, indujo a nuevas migraciones. Con ello, la propia naturaleza del acuerdo mantenía una segregación interétnica dentro de las fronteras de Bosnia-Herzegovina. La recuperación sociodemográfica del territorio se convirtió en una realidad improbable. Con la IEBL finalizó la disputa armada en un territorio desencajado por el trauma y donde el conflicto social no había sido resuelto ni el impacto demográfico recompuesto (Klemenčić, 2000-2001).

La IEBL se planteó como una *línea temporal*, definiendo un *estado de transición* que debía ser superado por las partes una vez que las tensiones entre ellas hubieran disminuido. Esta *transitoriedad* se graficó torpemente sobre un mapa a escala 1:600.000, tomando como base la línea de fuego de finales de 1995 y negociando algunos de los territorios que todavía estaban en disputa y que representaban bastiones para una u otra facción (Aquilué y Roca, 2016). Lo burdo del trazo provocó consecuencias geográficas e incluso urbanas del todo inesperadas, que volverían a desencadenar reconfiguraciones poblacionales en forma de nuevas migraciones (Bose, 2002). De hecho, los desplazamientos se alargaron en el tiempo y marcaron no solo la evolución demográfica y la composición étnica de Bosnia-Herzegovina, sino que también acoplaron estos sistemas sociales a sus nuevos sistemas territoriales.

Así, antes de la guerra en 1991, en el territorio que pasó a formar la República Srpska habitaban 840.000 bosníacos y croatas, y, en 1996, al finalizar la contienda, se calcula que el número descendió a 73.000 (Burg y Shoup, 1999). De hecho, la comparación entre el censo de 1991 y el siguiente, en 2013 (el primero tras la guerra), muestra la homogeneización étnica de la población en las dos entidades. Las zonas que estuvieron en su momento bajo el control de las tropas de la República Srpska perdieron no solo durante la guerra,

⁴ Oficialmente Acuerdo Marco General para la Paz en Bosnia y Herzegovina.

sino también durante la posguerra, entre el 50 y el 100% de la población bosniaca.⁵ Esta homogeneización inducida con afecciones migratorias y demográficas también provocó graves alteraciones en el paisaje territorial y urbano.

El territorio de la antigua ciudad de Sarajevo: la materialización del desplazamiento

En Sarajevo, estas migraciones durante y tras la guerra se materializaron en la forma y la topología de la ciudad. La IEBL marcó el territorio urbano no solo física, sino también demográficamente. Desde el estallido de la contienda, miles de personas que vivían en Sarajevo tuvieron que huir fuera de las fronteras de Bosnia, que, sumadas a los asesinados por la guerra, llevaron a un decrecimiento de más del 22 % de la población en la ciudad. Durante el conflicto, la ciudad se sumergió en un cambio radical en términos de la lectura de sus espacios, muchos de ellos abandonados y reocupados de manera irregular, dado que familias enteras habían abandonado sus hogares a causa del miedo y la violencia.

La recomposición del territorio en la ciudad de Sarajevo no solo siguió patrones de abandono o despojo durante la guerra, sino que la IEBL condicionó la ciudad tras los acuerdos de paz. La línea de fuego de 1992-1995 no coincidió con el trazado de la IEBL en la región de Sarajevo, y esta traslación motivó una segunda migración en la que muchos de los serbobosnios que ocuparon partes de la ciudad de Sarajevo que estaban bajo el control del ejército de la República Srpska durante la guerra migraron a otros sectores por miedo a las represalias cuando, tras la guerra, estos pasaron a formar parte de la Federación. Asimismo, pocos bosniacos se mantuvieron en las zonas ocupadas por la República Srpska, con lo que, durante los años posteriores a la guerra, se produjo un trasvase de población a ambos lados de la nueva línea de frontera (Bose, 2002) que afectaría a nivel físico al paisaje de la región de Sarajevo.

En la década de 1980, la región de Sarajevo, la Grad,⁶ estaba compuesta por diez municipalidades. Tras la guerra, una parte de la región quedó en la Federación de Bosnia-Herzegovina (61 % del territorio)

y la otra en la República Srpska (39 % del territorio). La población de Sarajevo de la Federación pasó de 499.725 en 1991 a 388.447 en 1997 (Toal y Dahlman, 2011). Esta disminución se fue recuperando parcial y paulatinamente con la llegada de personas de las zonas rurales arrasadas durante la guerra y la posguerra. En Sarajevo, las migraciones volvieron a cruzarse, los bosniacos procedentes de zonas rurales de la República Srpska se asentaron en la ciudad y muchos de los serbobosnios de Sarajevo emigraron a los bordes de la zona urbana en los límites de la IEBL ya en la República Srpska, para construir una nueva ciudad, Istočno Sarajevo, al margen del límite urbano.

Estos patrones de desplazamiento cruzados desencadenaron cambios en el paisaje urbano. En el estrecho valle en el que se asienta Sarajevo, la ciudad se expandió de manera irregular en las laderas de las montañas a través de construcciones informales. Los recién llegados empezaron a reconfigurar masivamente el paisaje de la ciudad, y estas migraciones provocadas por el miedo, la violencia y la planificación homogénea del sistema social se fueron materializando en forma de ciudad informal; pequeñas edificaciones de ladrillo y cubiertas inclinadas colonizaban suelos con gran pendiente y sin urbanización previa. Así, mientras las laderas del valle del río Miljacka se densificaban en el extremo oriental de la ciudad, las migraciones en la dirección contraria —desde la Federación a la República Srpska— se materializaron en la construcción de una nueva ciudad bajo el nombre de Istočno Sarajevo. La nueva urbe implementada en el límite urbano del Sarajevo de la Federación se planificó como un centro urbano; así, se trazó una malla con calles y edificaciones plurifamiliares y un nuevo centro para el reciente Istočno Sarajevo en la periferia de Sarajevo.

Y de este modo, la región de lo que antiguamente fue la Grad de Sarajevo tendió hacia una recomposición basada en la sustitución y en la reocupación del suelo por población desplazada que, siguiendo la violenta reconfiguración espacial, construía futuros inducidos a un lado u otro de una línea de frontera físicamente invisible.

Coda: biopoder y adaptación

Los procesos de reconfiguración de la población y el territorio en Bosnia-Herzegovina y en Sarajevo, y sus claras afectaciones espaciales son producto de estrategias de *biopoder* (Traverso, 2011). Las consecuencias de la violencia en el desplazamiento de población y sus derivadas espaciales en Bosnia-Herzegovina

⁵ Para consultar el censo oficial realizado en 2013 y publicado en 2016 se puede acceder a: <http://www.statistika.ba/>.

⁶ *Grad* significa «ciudad» en bosnio, croata y serbio, y en la planificación de Sarajevo durante la década de 1980 tenía el significado de «ciudad-región».

—y en Sarajevo— son procesos socioespaciotemporales que albergan formas comunicativas con afectaciones que tienden a la simplificación social y, por ende, a una planificación urbana y territorial en extremo artificial. Comprobamos cómo mientras los procesos urbanos y las transformaciones en el paisaje tienden hacia la acumulación de complejidad por la superposición de propuestas y sistemas, estas estrategias de homogeneización social derivan en una violenta simplificación que no solo afecta irreversiblemente a la masa de población, sino también a su acoplamiento espacial, dotando al conjunto de futuros menos complejos y menos adaptables.

Bibliografía

- Aquilué Junyent, Inés, y Estanislao Roca Blanch (2016). «Urban planning after the Bosnian War: The division of regional territory in Sarajevo». *Cities*, vol. 58 (octubre): 152-163.
- Bose, Sumantra (2002). *Bosnia after Dayton: Nationalist partition and international intervention*. Londres: Hurst & Company Publishers.
- Burg, Steven. L., y Paul S. Shoup (1999). *The war in Bosnia-Herzegovina: Ethnic conflict and international intervention*. Armonk, Nueva York: M. E. Sharpe.
- Foucault, Michel (1977). «Le jeu de Michel Foucault». *Ornicar?* Entrevista a Michel Foucault publicada el 10 de julio de 1977.
- Foucault, Michel (1978-1979). *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France 1978-1979*. Curso dictado en el Collège de France. París.
- Klemenčić, Mladen (1994). «Territorial proposals for the settlement of the war in Bosnia-Herzegovina». *Boundary and Territory Briefing*, vol. 1, núm. 3: 1-74.
- Klemenčić, Mladen (2000-2001). «The boundaries. Internal order and identities of Bosnia and Herzegovina». *Boundary & Security Bulletin*, vol. 8, núm. 4: 63-71.
- Mezzadra, Sandro, y Brett Neilson (2013). *Border as method, or, the multiplication of labor*. Durham /Londres: Duke University Press.
- Rythoven, Eric van (2015). «Learning to feel, learning to fear? Emotions, imaginaries, and limits in the politics of securitization». *Security Dialogue*, vol. 46, núm. 5: 458-475.
- Sofsky, Wolfgang (1996). *Traktat über die Gewalt*. Fráncfort: S. Fischer Verlag.
- Tanović, Danis (dir.) (filme) (2001). *No man's land*. Francia / Italia / Bélgica / Reino Unido / Eslovenia: Noe Productions, Fabrica Cinema, Man's Films, Counihan Villiers Productions, Studio Maj, Casablanca.
- Toal, Gerard, y Carl Dahlman (2011). *Bosnia remade: Ethnic cleansing and its reversal*. Oxford / Nueva York: Oxford University Press.
- Traverso, Enzo (2011). *L'Histoire comme champ de bataille. Interpréter les violences du xxe siècle*. París: La Découverte.

Fotografía de Sergi Cámara.

Actualitat i importància del pensament de G.W. Leibniz

Les teories dels mons possibles, l'ADN, l'evolució de les espècies i fins el llenguatge informàtic són qüestions deutores del pensament de Leibniz, un filòsof que fou incomprès a la seva època i que desperta un interès creixent des de finals del segle XIX.

Per **Concha Roldán**

L'objectiu d'aquestes línies no és altre que despertar l'interès per la vida i l'obra d'un pensador dels orígens de la modernitat, G. W. Leibniz (1646-1716), que va ser, juntament amb Alexander von Humboldt, un dels últims genis universals o, com ara en diríem, un veritable savi multidisciplinari: jurista, filòsof, matemàtic, lingüista, teòleg, historiador, diplomàtic, geòleg i fins i tot enginyer de mines.

Moltes de les seves aportacions van ser criticades o combatudes pels seus coetanis, que no van saber apreciar l'abast d'un pensament que s'avançava a la seva època. No va contribuir al coneixement del nostre autor la transmissió reduccionista que en va fer el seu deixeble Christian Wolff, assimilant-lo a la seva pròpia interpretació i que va donar origen a la denominació «metafísica leibnizowoffiana». Aquesta operació va ser atacada per

Gottfried'W. Leibniz en un gravat del segle XIX.

«Moltes de les seves aportacions van ser criticades o combatudes pels seus coetanis.»

Kant i Hegel, i va produir uns clixés, com la ridiculització que Voltaire va fer en el seu *Càndid o de l'optimisme* (1759) de la hipòtesi leibziniana del «millor dels mons possibles».

I tampoc no ha ajudat al coneixement d'aquest pensador plural i prolífic la concepció de la història de la filosofia com la «línia triomfant» d'«uns» grans pensadors, entre els quals no es troben recollides les «dones filòsofes» ni els «altres» filòsofs. Per no mencionar una ensenyança de la filosofia, tant en l'ensenyament secundari com en l'universitari, que prioritza les grans individualitats enfront dels contextos i els plantejaments crítics de problemes.

L'obra ingent i multidisciplinària de G. W. Leibniz

Una altra trava més per a la difusió del pensament de Leibniz va ser el fet que no publicués en vida res més que la seva *Teodicea* i alguns articles i assaigs en revistes científiques i acadèmiques, a pesar de la seva enorme productivitat. Es calcula que va arribar a escriure una mitjana de quinze folis diaris, en què s'inclouen tant les cartes que va dirigir a més de mil cent corresponents de setze països diferents —entre els quals es trobaven més de dues-centes dones erudites—, com centenars d'assaigs sobre les matèries més diverses.

Tant els seus manuscrits, escrits fonamentalment en llatí, francès i alemany, però també en anglès i italià, com la seva biblioteca privada van ser dipositats a la Biblioteca Reial de Hannover, que actualment és la Biblioteca Nacional de la Baixa Saxònia, on es troba la seu central de l'Arxiu Leibniz, encarregada de custodiar la seva obra i, des del 1901, de dirigir-ne l'edició canònica. Des que el primer volum va sortir a la llum el 1923 han aparegut (amb les llargues interrupcions de les dues grans guerres mundials) cinquanta volums, repartits en vuit sèries diferents, que inclouen escrits polítics, històrics, matemàtics, filosòfics, lingüístics, científics i tècnics (www.leibniz-edition.de/Baende/).

Es tracta d'una obra important per la varietat, les dimensions i el fet gens menyspreable que s'hagi mantin-

gut intacta malgrat haver viscut dues guerres mundials; una obra que a mesura que es va publicant descobreix una punta més de l'enorme iceberg que oculta i del qual fins a ple segle xx no es coneixia més que una petita mostra, amb edicions crítiques dutes a terme per grans especialistes. Ara bé, la Sociedad Española Leibniz para Estudios del Barroco y la Ilustración (SeL, www.leibnizsociedad.org/), fundada per Quintín Racionero el 1989, fa més de dues dècades que promou, sota la coordinació de Juan Antonio Nicolás, la publicació d'obres escollides de Leibniz a l'editorial Comares de Granada.

Actualitat de Leibniz

Alguns autors il·lustrats europeus, com Diderot, Lessing o Herder, s'havien anat interessant per les obres de Leibniz que es van publicar pòstumament, com el *Discurs de metafísica* o els *Nous assaigs* (que Leibniz no havia volgut publicar després que morís el seu interlocutor, Locke), mentre que Kant i els seus epígons van seguir encasellant-lo en un racionalisme metafísic.

Tanmateix, a finals del segle xix i principis del xx va començar a augmentar l'interès per l'obra de Leibniz, sota el guiatge d'autors com Louis Couturat, Bertrand Russell, Ernst Cassirer o Ludwig Feuerbach (que influiria al seu torn en Marx i Lenin), els quals s'allunyaren dels plantejaments merament metafísics i van centrar-se en la dimensió lògica, metodològica, històrica i política del pensament de Leibniz.

A mesura que s'anaven coneixent més escrits de Leibniz, més s'anava valorant la complexitat i multidisciplinarietat d'aquest autor que va anticipar en el seu pensament moltes qüestions d'actualitat. A més de la lògica modal, que es basa en la recuperació de conceptes leibnizians per part de Clarence I. Lewis o Cooper H. Langford als anys vint del segle passat i que troben el seu eco en els diversos conceptes de possibilitat desenvolupats per Nicholas Rescher i Jaako Hintikka, també són deutes de Leibniz les teories cosmològiques dels mons possibles, de la informació genètica dels individus (ADN), l'evolució de les espècies, la repercussió de cada acció en tot

«Leibniz culmina al principi del segle XVIII un procés de secularització que havia començat feia segles.»

l'univers (ecologia i/o sostenibilitat) o el mateix llenguatge informàtic (sistema dual o binari dels ordinadors).

La recuperació crítica de Leibniz està present també en algunes doctrines importants sobre les idees d'individualitat, personalitat o identitat en corrents de pensament del segle XX, com ara la fenomenologia d'Edmund Husserl, la cosmologia d'Alfred N. Whitehead, la reflexió de Martin Heidegger sobre el principi de raó suficient o el perspectivisme de José Ortega y Gasset.¹

A continuació, mencionaré a tall d'exemple algun dels aspectes eticopolítics de Leibniz que al meu entendre van anticipar reflexions contemporànies i que responen al lema de Leibniz *theoria com praxi*, que no significa altra cosa que la fonamentació de l'acció eticopolítica, l'ordenació en principis racionals dels resultats contingents —perquè són històrics— de la complexitat humana.²

Creador del terme *teodícea*: justificant Déu o exigint-li responsabilitats?

Entre altres coses, Leibniz va ser el creador del terme *teodícea* ('justificació de Déu') a partir de dos vocables grecs: *theós* ('Déu') i *diké* ('justícia'). I aquest neologisme és el que dona títol a l'únic assaig que va publicar —en francès— en vida, per contestar a les objeccions de Pierre Bayle a la seva filosofia: *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*. Certament, no és el primer autor de la història de la filosofia que pretén conciliar la bondat de Déu amb l'existència del mal en el món: Plató, els estoics i sant Agustí —entre altres— ja ho havien intentat. No obstant això, el seu plantejament és altament original. En primer lloc, per atrevir-se a demanar al déu cristià —fins aleshores fora de tota sospita— explicacions sobre els resultats de la seva obra: havia projectat Déu amb prou saviesa i cura els plànols de l'edifici del món?, havia utilitzat els millors materials per a la

construcció del món?, com podia permetre que hi hagués tantes avaries i tants infortunis a l'univers des del començament? En definitiva, com un arquitecte perfecte podia haver fet una obra imperfecta? En segon lloc, per les disquisicions filosòfiques utilitzades per mostrar que el nostre món, malgrat el mal, «és el millor dels mons possibles». Alhora fiscal i advocat defensor, Leibniz aconseguirà exonerar el «diví acusat».

Una de les sis tesis de Leibniz més citades i més mal compreses és, sens dubte, la recollida per Voltaire i que ha contribuït a qualificar d'optimista la filosofia leibniziana. En el seu *Càndid* ridiculitza Leibniz posant en boca del doctor Pangloss l'afirmació que «vivim en el millor dels mons possibles». El terratrèmol de Lisboa (1755) havia sacsejat literalment el pensador francès, que, juntament amb altres il·lustrats, ironitza sobre la providència divina que havia permès la mort de cent mil persones en la catàstrofe; per això alimenta el seu sarcasme amb una màxima que el pensador alemany havia dirigit mig segle abans contra el voluntarisme de Descartes, que sostenia que Déu en la seva omnipresència podia haver creat al seu lliure arbitri el món que hagués volgut, independentment de la seva perfecció. Per a Leibniz, ben al contrari, si Déu existeix, no hauria de deixar-se portar pel seu poder o caprici creador, sense guiar-se per la raó suficient i la conveniència en la seva actuació, ja que sempre hi ha «raons» que regeixen tant el comportament diví com l'humà. La llibertat d'ambdós està sotmesa a la mateixa normativa moral i a les mateixes exigències de responsabilitat.

Amb aquesta actitud aconfessional i il·lustrada, Leibniz culmina al principi del segle XVII un procés de secularització que havia començat segles enrere; amb ell, la filosofia deixa per fi de ser serva de la teologia i es converteix en la seva igual. I l'ètica i la política obtenen així un lloc privilegiat entre les disciplines pràctiques.

Imatge de fons: Leibniz amb la reina Sofia Carlota de Prússia en la inauguració de l'Acadèmia de Berlín (gravat de Theobald Freiherr, segle XIX).

Retrat de Leibniz, d'autor desconegut, conservat a la Biblioteca Pública de Hannover (1703).

Federalisme i multiculturalisme: bases per a una tolerància positiva i una pau duradora

Leibniz —adquirint consciència històrica del seu present— percep i descriu una Europa que ha avançat a passos gegantins en els coneixements científics i tècnics, però que no ho ha fet al mateix ritme en l'organització social i moral (aspecte en què més endavant incidirà l'escola de Frankfurt). Aquesta «crisi» a l'Europa del final del segle XVII i començament del XVIII es produeix, segons Leibniz, perquè la civilització europea —al contrari del que passava amb la xinesa— fallava en l'aplicació dels principis (i, per tant, de les veritats revelades en les quals es fonamentava la moral). La solució leibniziana per aconseguir que Europa completi el seu procés de civilització no és altra, en definitiva, que construir un pont sòlid entre la teoria i la pràctica. Tota la filosofia de Leibniz és una cerca d'harmonia, de reconciliació dels elements oposats. Aquest tarannà és el que dona a G. Krüger ocasió de caracteritzar Leibniz (malgrat que aquest no va escriure cap assaig que desenvolupés filosòficament o política la seva concepció sobre la pau) com a «pacificador»: un «Guilelmus Pacidius» que contempla la crisi espiritual d'Europa i s'arroga la tasca (eticopolítica) de restablir la pau que salvi Europa, conciliant els avenços moderns amb la cultura antiga.

No perdem de vista que l'experiència leibniziana de les controvèrsies i la tolerància té la base real —fins i tot sanguinària— de les guerres de religió, que el filòsof intenta palliar i combatre amb eines racionals, ja que afirma que l'únic vehicle possible per a una pau i una entesa duradores entre les nacions ha de ser de naturalesa espiritual, una harmonia d'interessos que s'estendrà a l'univers sencer si les diverses cultures són capaces de reconèixer allò comú que descansa en el seu fons.

En aquest sentit, la tasca del filòsof serà també aconseguir que els monarques s'interessin per promoure i difondre la ciència (fundació d'acadèmies). Així, mentre que les manipulacions polítiques de la *Kabinettspolitik* de Leibniz miraven d'aconseguir aliances transitòries, la seva intenció tenia una finalitat universalista, que no es xifrava en un cosmopolitisme sense rostre, atès que preveia que les diferents cultures conservessin el seu caràcter individual (com mònades indestructibles), les quals componien un ordre més complex que posaria fi a les discòrdies dels homes. Aquesta distinció analítica de nivells —o estrats— és el que ens permet veure Leibniz alhora com el primer patriota que s'oposa a l'expansionisme francès, com a europeista i com a pensador cosmopolita; un pensador que va ser capaç de plantejar el problema de

«Tota la filosofia de Leibniz és una cerca d'harmonia, de reconciliació dels elements oposats.»

la pau amb tota la seva complexitat, sense obviar molts dels esculls que avui el segueixen marcant i n'impedeixen la realització, a saber, la conciliació de confederacions internacionals i nacionalismes, o la proposta d'una unitat cosmopolita compatible amb la diversitat multicultural i religiosa.

Així, ja en els seus primers projectes per a la fundació de «societats», trasllueix la convicció leibniziana que només per mitjà d'una societat d'erudits podria aconseguir-se una «unitat europea» o pau universal. La possessió d'un saber il·lustrat obligava la comunitat intel·lectual europea del moment, segons l'opinió de Leibniz, a intentar introduir raó i ordre en el desenvolupament històric contingent, això és, a «fer florir l'imperi de la raó», per impedir que el poder polític descansés en el caprici i l'arbitrarietat. La finalitat supranacional de la República de les Lletres amb vista a constituir una *scientia generalis* (*theoria*) no significa per a Leibniz altra cosa que actuar seguint el mandat universal de la raó (*praxis*) per millorar el món. Per això, la tasca dels científics no havia de xifrar-se únicament a acumular coneixements, sinó a potenciar i enriquir aquesta praxi, com va subratllar Hans Poser en els seus escrits. Els esforços fets per Leibniz per afavorir la proliferació d'acadèmies científiques en sòl alemany van veure el seu fruit amb la fundació de l'Acadèmia de Berlín (1705), i després de la seva mort es van fundar també acadèmies a Dresden i Viena, seguint les seves indicacions. En aquest sentit, cal entendre la política europea de Leibniz com un mitjà per aplicar la seva ètica universal. ●

Notes

1. Cf. José Ortega y Gasset (2020). *La idea de principio en Leibniz y la evolución de la teoría deductiva*, ed. de Javier Echeverría. Madrid: CSIC, (Clásicos del Pensamiento).
2. Cf. Concha Roldán (1997). «*Theoria cum praxi: la vuelta a la complejidad*», *Isegoria*, núm. 17: 85-105.

Bibliografia

- Aiton, E. *Leibniz* (1992). *Una biografía*. Madrid: Alianza.
- Roldán, Concha (2020). *Leibniz: En el mejor de los mundos posibles*. Barcelona: EMSE EDAPP (1a ed.: 2015).
- Leibniz, G. W. (2007). *Obras filosóficas y científicas*. Granada: Comares.
- Leibniz, G. W. (2021). *Nuevos ensayos sobre el entendimiento humano*, ed. de Javier Echeverría. Madrid: Alianza (1a. ed. 1992).
- Leibniz, G. W. (1923-1996). *Sämtliche Schriften und Briefe*. Darmstadt/Leipzig/Berlín: Akademie Ausgabe.
- Leibniz, G. W. (1982). *Escritos filosóficos*, ed. d'Ezequiel de Olaso. Buenos Aires (reeditat a A. Machado, 2003).
- Leibniz, G. W. (2001). *Escritos políticos*, ed. de Jaime de Salas. Madrid: Editora Nacional (reeditat a Biblioteca Nueva).
- Leibniz, G. W. (2019). *Filosofía para princesas*, ed. de Javier Echeverría i epíleg de Concha Roldán. Madrid: Alianza, 2a ed.
- Leibniz, G. W. (1990). *Escritos en torno a la necesidad, el azar y el destino*, ed. de Concha Roldán. Madrid: Tecnos.
- Leibniz, G. W. (2018). *Discurs de metafísica. Monadologia*, ed. de Josep Olesti Vila. Barcelona: Marbot.

Desfermant veus, relligant ecos: una lectura més de Galeano

L'obra de l'escriptor uruguaià Eduardo Galeano condueix a les paradoxes de la identitat i l'alteritat, de l'individual i el col·lectiu, que qüestionen el nostre lloc en el món. L'autora d'aquest article exposa la seva percepció.

Per **Vania Borbar Valenzuela**

Apropar-nos a la mirada de l'altre o l'altra mai no és fàcil. Apropar-nos a aquest món llunyà i (des)conegut que se'ns imposa a través d'una persona o circumstància. Apropar-nos al punt en què les nostres formes es barregen i emergeix el qüestionament d'allò que és personal. Això és el que em passa amb Eduardo Galeano i sobretot amb *El libro de los abrazos*.

La lectura transita per temes diversos als quals ens anem acostant a poc a poc i on trobem una llera comu-

na, la memòria, en tant que font, ofici, nus i trajecte. Amb això com a brodat central, el llibre parteix amb «El mundo», relat que ens emmarca en el binomi subjectivitat/alteritat i ens introdueix lleument en el to d'allò que vindrà, ja que ens obre a la relació amb nosaltres, amb la resta, amb la diferència que ens és pròpia i l'elecció de com habitar(-nos); tot i que potser encara cal anar un pas enrere, perquè aquesta obertura està vinculada primer al fet que tot allò dit, sentit, pensat i actuat comporta una decisió.

Eduardo Galeano al Paraninf de la Universitat de Barcelona durant la presentació del llibre *Los hijos de los días*, l'any 2012.

A poc a poc i amb deteniment, anem navegant per aigües diferents. Ens apareixen de sobte el reconeixement de la pròpia narrativa, de les paraules que triem per explicar(-nos), i la presa de consciència d'aquesta elecció, ja que —a mesura que avancem pàgines— s'evidencia que res no és atzarós, res no és perquè sí. Ho vulguem o no, hi ha una decisió política darrere de cada acció i de cada pensament, una elecció que reflecteix el nostre entramat intern, fins i tot el que encara no hem aconseguit captar. Una decisió que evi-

dencia la coneguda frase feminista que «allò personal és polític».

Així, a cada text, se'ns va reflectint aquesta altra mirada que ens treu de nosaltres; que ens convida, cada cop més, a connectar amb aquesta altra forma. Una forma que posa en dubte els sabers heretats, aquests assumptes que es donen per fets, encara que a la pràctica tinguin poc de reflexió. Una trobada amb el tigre i la seva història, diria Galeano, que ve a qüestionar la del caçador,

«Ho vulguem o no, hi ha una decisió política darrere de cada acció i de cada pensament.»

tot considerant que «la normalidad puede entenderse tan solo mediante la construcción de su opuesto: lo extraño» (Flores, 2018: 95).

Ens connecta amb aquestes altres veus, les estranyes i les silenciades, les que no han passat a la història pel seu valor, sinó perquè estan en relació amb alguna cosa o amb algú. I, per això mateix, ens du a prendre consciència del nostre lloc, el que ocupem al món, i a preguntar-nos si aquest lloc correspon al que realment volem ocupar. Una reflexió que manté contacte amb els records i les enyorances, ahora que totes dues s'entrellacen en la decisió personal i col·lectiva de ser.

En aquest viatge, aleshores, i atenent la memòria, ens deixem tocar per històries personals que en si mateixes poden contenir qualsevol història, que poden ser de qualsevol persona i de totes al mateix temps, i poden donar cos així a allò comú, però des de la individualitat. Un anar i venir constant que manté la tensió entre allò propi i allò col·lectiu, entre allò donat i allò triat.

Des de la detenció en la veu i la seva potència, entrem en la dimensió del que és subjectiu, en la de la pròpia narrativa i el simbolisme de les paraules escollides, ja que són aquestes les que teixeixen els nostres relats i, per tant, conformen la nostra mirada i la nostra acció. Són aquestes les que es traspassen en la renovació del món comú de què parla Arendt (1996), encarnant la relació que sostenim amb aquest món i amb allò que en decidim heretar.

En altres paraules, una arma de doble tall que pot ser reflex d'allò que desitgem per a nosaltres, dones i homes, i el món, i que també pot ser la pròpia condemna. I és que l'arma més poderosa que tenim és la pròpia veu, ja que és l'ordit de totes les històries, és l'arrel de tota relació, amb cadascú, amb tothom, amb l'altra i allò altre, amb els sabers, la cultura i més.

Per seguir Donna Haraway (2019: 34), «importa qué materias usamos para pensar otras materias, importa qué historias contamos para contar otras historias, importa

qué pensamientos piensan pensamientos, importa qué conocimientos conocen conocimientos».

Amb això entre mans i deixant-nos embolcallar per la lectura, ens acostem a l'alteritat i la seva altra mirada, aquesta mirada que descol·loca i fa permeable un nou món, però ja no el de Colom, sinó el de les persones llatinoamericanes, homes negres i dones negres, gent d'esquerra, immigrants, *sudaques* o la forma que triem per anomenar-los. Una lectura que dista de l'apreciació que *El libro de los abrazos* és una obra per lligar, com he sentit dir al Vell Continent, i que es troba allunyada de la sobre-explotació mediàtica que ha rebut l'autor, tot reduint-lo a una figura banal i supèrflua. Posem sobre la taula, així, aquesta altra mirada que generalment ha estat obviada i a la qual accedim a partir d'aquestes noves narratives, d'aquestes noves paraules, d'aquesta nova sensibilitat.

Una mirada que fa emergir la necessitat d'un altre o d'una altra, de ser i de fer comunitat, de ser amb la resta; aquests assumptes que avui estan mal vistos, ja que no alimenten la productivitat comercial i no enriqueixen el sistema ni els melics particulars, sinó que transcendeixen a formes de vida col·lectives que pegen d'una manera de ser, veure i viure determinada, en què allò comú i compartit esdevé protagonista. Una manera més propera a la consideració que la nostra «solidaridad debe sostenerse sobre una creencia compartida en un espíritu de apertura intelectual que celebre la diversidad, acoja el disenso y se regocije en el compromiso colectivo con la verdad» (Hooks, 2021: 56).

Una manera que reconegui totes les veus i faci que es disposin a pensar i treballar alhora. Una manera que dista del que avui es reconeix com a progrés i que ens enfronta cara a cara amb les contradiccions, no només presents en aquesta obra, sinó també en la vida.

Una obediència a allò que pugui ser la desraó, només perquè així està escrit o dit, perquè algú o alguna cosa (generalment amb una situació de poder socialment reconeguda) ho ha imposat; una negació a qüestionar, per

evitar problemes, situacions incòmodes, pors o el que sigui; una negació de la pròpia veu, fins al punt de desdoblar el propi jo en un que pot arribar a operar en contra de les pròpies creences i en favor de la deshumanització dels cossos.

Contradiccions tan vigents avui com fa tres dècades, quan va ser publicat aquest llibre, i que encara s'associen a desdenys diversos i menyspreus amb relació a altres maneres de viure i viure's de manera singular o col·lectiva, amb amors i gèneres, sabers i ciències, primers i tercers mons, pobles i la seva vàlua, i tants assumptes més que per a alguns i algunes entren en la gamma dels clicés però que, no obstant això, segueixen traient ulls arbitràriament i fomentant exilis carnals o simbòlics.

Desterraments com el de l'autor a Catalunya, en temps de la dictadura uruguaiana, o com el de tantes i tants immigrants avui. Relats tan dissonants com l'acollida de la terra que els rep quan arriben i que fan evident la complexitat de matisos que alberga una diàspora o senzillament voler ser un Altre. Matèries que va recordar Eduardo Galeano amb la seva visita a la Universitat de Barcelona el maig del 2012, quan, amb el Paranimf ple, va presentar el seu llibre *Los hijos de los días* i feia al·lusió no només a les seves històries, sinó a les de tota persona que arriba per viure en aquesta Barcelona que acull-recull-rebutja, o a la de tota persona que s'afigura com aquell Altre.

Per fortuna, les paraules són eternes i els llibres poden generar una vegada i una altra múltiples converses sense temps ni espai, converses que estaran sempre inacabades i assedegades de seguir sent, de seguir cobrant vida i re-movent, de seguir fent voltes en companyia, de seguir ex-

pressant, ja que «cuando es verdadera, cuando nace de la necesidad de decir, a la voz humana no hay quien la pare» (Galeano, 2011: 11).

Una obra que és una invitació a deixar(-se) tocar sense embuts per altres veus, altres històries i relats, a deixar(-se) interpel·lar i (com)moure per allò llegit, a permetre i permetre's imaginar i a treballar per aquell món que ens va ser heretat i pel que volem heretar, per assumir la responsabilitat que ens pertoca amb això i tot el que implica, rescatar la memòria i projectar el futur, acceptar el que és sensible i donar-li el seu lloc, sense vergonyes ni menyspreus, sinó com a fil que és part del nostre teler. ●

Bibliografia

- Arendt, Hanna (1996). *Entre el pasado y el futuro: Ocho ejercicios sobre la reflexión política*, trad. A. L. Poljak. Barcelona: Península (1a ed.: 1954).
- Flores, Valeria (2018). «Activaciones poéticas de la disidencia. Un hiato pedagógico para criar una lengua emancipatoria». A Marina Garcés et al. *Pedagogías y emancipación*. Barcelona: Arcadia.
- Galeano, Eduardo (2011). *El libro de los abrazos*. Madrid: Siglo Veintiuno.
- Haraway, Donna (2019). *Seguir con el problema. Generar parentesco en el Chthuluceno*, trad. Helen Torres. Bilbao: Consonni.
- Hooks, Bell (2021). *Enseñar a transgredir. La educación como práctica de la libertad*, trad. Marta Malo. Madrid: Capitán Swing (1a ed.: 1994).

A la part superior: cobertes de la trilogia *Memoria del fuego*, en l'edició de Siglo XXI.

Imatges de fons de les pàgines 62-65: textos manuscrits d'Eduardo Galeano.

Anatomia singular d'un terratrèmol

La repetició de tres terratrèmols a la mateixa regió de Mèxic i en la mateixa data, amb uns anys de diferència, és la mostra d'un comportament cíclic de la Terra o una simple casualitat? A partir d'aquest i altres exemples, l'autora exposa les causes dels sismes recurrents i la necessitat de millorar les mesures de prevenció.

Per **María Ortuño**

Ha tornat a passar. Per tercera vegada, la terra ha tremolat fort a Mèxic un 19 de setembre i ha deixat perplexa una població que lluita contra corrupcions i supersticions. Hi deu haver alguna cosa en l'estadística dels sismes que se'ns escapa? Recapitem. El 19 de setembre de 1985 va tenir lloc un sisme d'una magnitud de moment (Mw) 8,1 a la costa pacífica de Mèxic. Les ones van recórrer uns 400 km fins a arribar a Ciutat de Mèxic, l'antiga Tenochtitlán, fundada sobre els dipòsits d'un antic llac. En condicions normals, aquesta distància és suficient perquè les ones s'atenuïn i no

causin grans destrosses. Però es donen circumstàncies específiques que no permeten l'atenuació, sinó tot el contrari. El viatge a través de l'escorça terrestre fa que es filtrin les ones (només arriben ones amb determinades freqüències) i que, en arribar a aquesta cubeta fangosa, es produeixi una gran amplificació, que en aquest cas va causar una de les majors catàstrofes naturals de la història, a la qual s'atribueixen

Imatge de fons: escarpament produït pel moviment de la falla de Borrego el 4 d'abril del 2010.

«Van començar a sentir-se alguns comentaris sobre l'origen místic d'aquests sismes.»

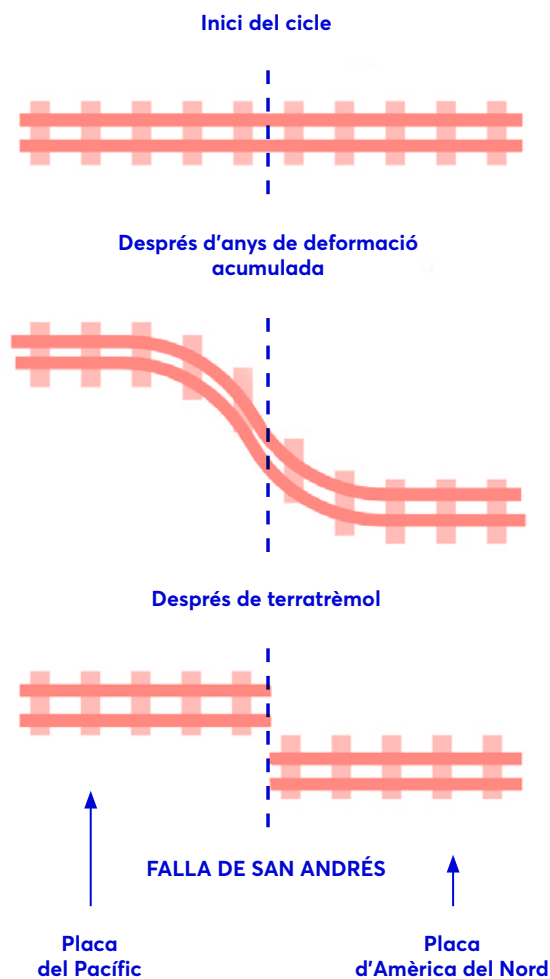

Figura esquemàtica de l'efecte del cicle sísmic sobre una via del tren que travessa una zona de falla (marcada amb línia discontinua), segons el model de «rebot elàstic». Durant el cicle sísmic, una part de l'escorça es desplaça cap a un costat, i una altra, cap al costat oposat. Enmig, la zona de falla es deforma de manera elàstica sense trencar-se. Durant el terratrèmol, la zona deforma es trenca i es recupera la situació inicial —sense deformació elàstica acumulada—. Immediatament després comença un nou cicle sísmic.¹

més de quaranta mil víctimes mortals i dècades de recuperació econòmica.² El fenomen de l'amplificació en aquestes conques sedimentàries és un dels «efectes de lloc» que es donen en determinades configuracions geogràfiques i geològiques. També es produeix, per exemple, quan les ones queden «atrapades» en vessants abruptes (cingles) o a les crestes de les muntanyes. Aquest fenomen va tornar a ocórrer trenta-dos anys després, també un 19 de setembre, el 2017 (Mw = 7,1), ni més ni menys que quinze minuts després del simulacre de terratrèmol que es fa cada any per a la commemoració de l'esdeveniment del 1985. La població mexicana i la ciència es van sorprendre de la coincidència. El que ningú no s'esperava era que la sacsejada sísmica tornés a ser puntual cinc anys després (el 19 de setembre de 2022; Mw = 7,6) i també pocs minuts després del simulacre anual. Van començar a sentir-se alguns comentaris sobre l'origen místic d'aquests sismes-després-del-simulacre, «que podria tractar-se de la força humana de moltes ments pensant en els terratrèmols alhora» o «que aquesta data estava maleïda», encara que també arribaven reflexions més encertades, com ara «que potser hi ha alguna cosa cíclica en els comportaments de la Terra». I n'hi ha. Però, de moment, no ha afectat regions senceres, sinó falles concretes, i aquests tres sismes van ser generats en zones diferents i distants: els del 1985 i el 1922, a la zona de subducció pacífica, a la costa de Michoacán (encara que a uns 80 km de distància l'un de l'altre), i el del 2017, a les falles del centre del país (a l'estat de Puebla). Per això, de moment ho continuarem considerant una casualitat.

Si haguessin estat produïts a la mateixa zona, podríem parlar de cicle sísmic. En què consisteix aquest cicle? Us ho explicaré, precisament, a través de la veu d'un taxista mexicà.

Mèxic és per a mi com una segona casa. L'he visitat múltiples vegades i hi vaig viure dos anys (2010-2011), quan treballava a la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic (UNAM) i després de fer la tesi a la Universitat de Barcelona (sobre terratrèmols al Pirineu!). Aquest estiu vaig tornar a aquesta terra màgica en un viatge familiar. En un dels trajectes en taxi vam tenir la sort d'escoltar el relat

Fractures associades a la falla del Camp, pròxima a la central nuclear de Vandellòs.

d'un taxista fent una singular anatomia del que és un terratrèmol, amb cert rigor científic. Singular només perquè, lamentablement, la cultura sísmica ciutadana sembla present només en zones que han estat durament afectades pels terratrèmols recents. M'agrada preguntar a la gent del carrer com percep el perill sísmic, així que li ho vaig preguntar. El taxista em va dir que havia tremolat fort el 2017 i després una mica menys el 2019, però que allà han de conviure amb això perquè tornarà a passar. A la seva manera, tenia clar que els sismes són recurrents. A més, també en coneixia les causes. Començà llavors a parlar-nos de les falles que travessen el país. Feia servir les mans per explicar-nos que les falles són aquí, acumulant «tensió», que vindria a ser la deformació elàstica que s'acumula a banda i banda de la falla. «Tot al seu voltant es deforma, però en direccions contràries. Arriba un moment que no poden més i *bruuuum*, es mouen bruscamment, i aquí es produeix el sisme i comença a acumular-se de nou la "tensió" fins que arriba el següent terratrèmol.» Jo, allucinata de veure com entenia i explicava el procés, li vaig continuar fent preguntes, però llavors la meva germana em va delatar: «Aquesta senyoreta d'aquí és experta en terratrèmols». El taxista que ens portava al centre de Ciutat de Mèxic ens acabava de fer cinc cèntims del que es coneix com a «model elàstic», teoria que va ser acceptada de manera general arran de les observa-

cions fetes per Henry Fielding Reid (1910) després del sisme que va destruir gran part de San Francisco el 1909.

La majoria de les falles que es mouen ho fan així, «a trompades». Cada vegada que es produeix un terratrèmol, s'allibera l'energia acumulada prèviament entorn de l'hipocentre, que correspon a una zona d'aspror que actua com un ancoratge fins que es trenca. Després del trencament, comença un nou cicle d'acumulació d'esforços que acabarà en el sisme següent. Només en algunes falles molt madures, en les quals la zona de falla està molt lubricada (amb minerals dúctils), el moviment es produeix de manera asísmica, per reptació. Aquest és el cas, per exemple, d'un segment de la falla de Calaveras, part de la zona de falla de San Andreas, a Califòrnia. El segment de falla travessa la ciutat de Hollister i deforma lentament (i silenciosament) les seves voreres a una velocitat de 15 cm l'any. La majoria de segments de la falla de San Andreas, no obstant això, són sísmics. Molts es mouen a velocitats semblants, i fan falta cicles (períodes intersísmics) d'entre 200 i 300 anys perquè la deformació acumulada pugui donar lloc al trencament de l'aspror. Parlem així de salts de falla acumulats d'entre 3 i 4,5 m (15 cm en cadascun d'aquests anys), que són els que, de manera sobtada, donen lloc als escarpaments de la falla durant els sismes.

«Vivim en un planeta calent que s'està refredant. Per això hi ha muntanyes, mars, llacs i una varietat de paisatges i vides.»

Segons la zona del planeta, les falles poden moure's més lentament o més ràpidament. A la península Ibèrica les falles es mouen lentament (en general, a menys d'1 mm l'any). Poden produir sismes de magnitud moderada (fins a Mw 6,5-7), i els produeixen, però triguen molt més temps a acumular el desplaçament que cal per trencar l'aspror: a vegades, 1 m; a vegades, 2 o 3 m. Algunes d'aquestes falles es troben a Catalunya i, lamentablement, representen un risc elevat per a la població, principalment perquè no són tingudes en compte en la construcció i perquè tampoc no se n'estima la perillositat màxima que pot afectar-nos en termes urbanístics, que al final també són econòmics i socials. Les falles lentes són considerades menys perilloses que les que es mouen més ràpid, ja que trenquen la superfície menys sovint. En canvi, poden comportar un risc similar o fins i tot més gran perquè el nostre grau d'exposició i de vulnerabilitat pot ser més alt (risc = perillositat + exposició + vulnerabilitat). Dona una mica d'esperança la nova norma sismoresistent de l'Estat espanyol, a la qual hauran d'ajustar-se les noves construccions i de la qual, de moment, només s'ha publicat l'esborrany. Però, què passarà amb el que ja està construït? L'exemple pròxim més dramàtic és el de la central de Vandellòs, situada a pocs metres de la falla activa del Camp.³ Deu conèixer aquesta falla algun taxista de l'Hospitalet de l'Infant? Deu saber algun taxista que a Catalunya hi va haver dos sismes que van causar prop de mil víctimes cadascun (el 1373 i el 1428)? Tant de bo en els pròxims anys es pugui conscienciar la gent i això arribi a les persones responsables de la falta de preparació. Perquè no és tan difícil conviure amb sismes màxims de Mw 7. I, si no us ho creieu, busqueu a la xarxa vídeos de sismes recents a Tòquio o a Alaska,⁴ veritables exemples de com passen les ones i es respira una certa serenitat.

Per què hi ha terratrèmols?

Vivim en un planeta calent que s'està refredant. Per això hi ha muntanyes, mars, llacs i una varietat de paisatges i vides. Hi ha terratrèmols i hi ha volcans. Als planetes freds el relleu és mínim i estàtic. Això es deu principalment al fet que no hi ha tectònica de plaques. Són planetes amb un interior bastant homogeni i en els quals els

agents externs (atenuats) han anat desmantellant les seralades, si és que n'hi va haver, i arrasant la superfície. La Terra, en procés de refredament, està feta de capes de diferent densitat. La més externa, la litosfera, és lleugera i fràgil, especialment en la seva part superficial, on es produeixen la majoria dels sismes (escorça sismogènica). Sota la litosfera, el mantell astenosfèric flueix i emergeix localment. Es refreda i es transforma en escorça en unes zones, les dorsals oceàniques. En canvi, la litosfera envellaix, es refreda i també s'enfonsa (subdueix) en altres zones: és el que es reconeix avui dia com la principal causa del moviment de les plaques (la força *slab pull*, en anglès). El vaixell que s'enfonsa i arrossega cap al fons el que té voltant.

El moviment de les plaques es produeix en diferents direccions segons les velocitats de creació i desaparició que hi ha en els seus límits. Les plaques s'acaben trencant al llarg de plans de feblesa i ho fan de manera fràgil (al llarg de les falles). A vegades les plaques també se superposen les unes amb les altres. Això sol donar lloc a cadenes muntanyenques, tant les que relacionem amb grans elevacions com les que han estat esborrades per l'erosió i ara reconeixem només en les estructures de les roques. ●

Notes

- 1 Tant aquesta informació com la fotografia de la pàgina 66 estan extretes del llibre *La terra, un planeta inquiet*, de Meritxell Aulinas, Guillem Gisbert i Maria Ortuño, publicat per Edicions de la Universitat de Barcelona el 2018.
- 2 Terratrèmol de Mèxic del 1985: https://es.wikipedia.org/wiki/Terratrèmol_de_M%C3%A9xic_de_1985.
- 3 Vallvé, Alexia (2022). «Centrals nuclears amb peus de fang». *Directa*, núm. 553 (setembre), <https://directa.cat/centrals-nuclears-amb-peus-de-fang/>.
- 4 Vídeo enregistrat en una classe de secundària a Anchorage (Alaska) durant un sisme el 2018, www.youtube.com/watch?v=NJZqREPC9ko.

Imatge de fons: una esquerra en un carrer de San Francisco, després del terratrèmol de 1906.

Demostracions assistides per ordinadors

Un problema filosòfic per a les matemàtiques?

L'ús d'ordinadors per a demostracions matemàtiques va obrir, als anys vuitanta, un debat al voltant de la naturalesa mateixa d'aquesta ciència. Amb el desenvolupament de la computació quàntica i la intel·ligència artificial, l'horitzó de la problemàtica s'ha ampliat molt més.

Per Elena Menta Oliva

«L'ús d'ordinadors en matemàtiques pot fer que la naturalesa de les matemàtiques s'hagi de repensar.»

No és estrany l'ús d'ordinadors en matemàtiques. Ben al contrari, actualment s'utilitzen sovint per assistir tasques com ara l'execució de càlculs llargs —com buscar nombres primers cada cop més grans—, la verificació automatitzada de raonaments, la gestió i anàlisi de dades... Però durant la dècada dels vuitanta n'aparegué un nou ús que va despertar sospites entre alguns filòsofs de les matemàtiques.

L'any 1976 els matemàtics K. Appel i W. Haken publicaren la demostració del teorema dels quatre colors (T4C), que va ser la primera demostració matemàtica assistida per ordinadors. Si bé els matemàtics l'acceptaren sense recances, des de la filosofia es va obrir un petit debat sobre la possibilitat que aquest tipus de pràctica ataqués frontalment intuïcions sobre la naturalesa de les matemàtiques.

Línies generals del debat filosòfic sobre les demostracions assistides per ordinadors

A grans trets i sense entrar en els detalls del teorema, l'estructura de la demostració del T4C constava d'una primera part en què els matemàtics van descompondre el problema en un total de 1.936 configuracions mínimes i una segona part en què l'ordinador va demostrar que cap d'aquestes 1.936 configuracions no era un contraexemple del T4C. Aquesta darrera part, la demostració dels casos, va requerir més de 1.200 hores de computació.

Les especificitats de l'ús dels ordinadors en demostracions com aquesta, que marquen la diferència respecte a altres usos no problemàtics filosòficament, són: càlculs massius (d'una magnitud no equiparable amb la capacitat humana de reproduir-los), inevitabilitat de l'ús dels ordinadors i absència de demostració tradicional (que no recorri a ordinadors).

Imatge de fons: Il·lustració sobre el procés cognitiu de la intel·ligència artificial.

Davant d'això, Thomas Tymoczko, filòsof de les matemàtiques, va obrir dues línies argumentals per defensar que l'ús d'ordinadors en matemàtiques pot fer que la naturalesa de les matemàtiques s'hagi de repensar.

El primer argument de Tymoczko consistí a invocar l'empiricitat dels ordinadors (i l'observació física dels resultats a la pantalla) per atacar la concepció de les matemàtiques com a ciència formal, com a ciència *a priori*, independent de l'experiència (Tymoczko, 1979: 58 i 62).

Aquest argument es va rebatre, en primer lloc, evidenciant que l'ús del terme «empíric» era massa ampli —el comprometria a acceptar com a experiment *a posteriori* l'ús de paper i llapis—. I, en segon lloc, desambiguant el significat d'aprioricitat: no esperem obtenir coneixement matemàtic sense recórrer a l'experiència (cognoscibilitat *a priori*); esperem que el coneixement obtingut sigui necessàriament vertader independentment de l'experiència, veritat en tot món possible (veritat *a priori*) (Swart, 1980: 699) (Bondecka-Krzykowska, 2004: 7-12).

El segon argument de Tymoczko invoca una altra característica definitòria de tota demostració matemàtica: la propietat de ser comprovable, és a dir, comprensible, revisable i verificable per éssers racionals a mà. A causa de la immensa extensió del càlcul, cap ésser humà ha comprovat ni podrà comprovar en una vida finita la demostració en la seva totalitat, i això serví a Tymoczko per no considerar com a tals demostracions com ara la del T4C (Tymoczko, 1979: 60 i 68).

Les rèpliques a aquest argument, de nou, foren dues. Per una banda, Krakowski en va discutir l'ús restringit del terme «verificable»: no ser verificable en una escala temporal humana no equival a ser no verificable. La finitud dels càlculs implica verificabilitat, ja que «res no evita que, quan la longevitat humana adquireixi proporcions astronòmiques, un humà pugui passar un mil·lenni revisant la demostració» (Krakowski, 1980: 93). Per altra banda, es va apuntar una llista de mètodes de comprova-

«El component creatiu i intuïtiu de la demostració (típicament humà) és prescindible o assumible per la pura computació?»

ció —alternatiu a la força bruta de revisar-ho a mà— que verificarien la demostració: replicar el codi en diferents *hardwares*, trobar el mateix resultat amb algorismes equivalents o amb diferents llenguatges de programació, verificar el codi —no el resultat— amb un programa d'ordre superior, i fragmentar i repartir el càlcul en parts comprovables efectivament a mà per una comunitat d'investigadors (Swart, 1980: 703-704).

Possibles derives futures del debat sobre l'ús d'ordinadors en matemàtiques

El debat obert a partir del T4C es va tancar relativament ràpid i ha quedat com a anecdòtic. Des d'aleshores, la tecnologia ha anat desenvolupant-se incansablement i convertint-se en habitual en la pràctica matemàtica. I així com als anys vuitanta la tecnologia innovadora —com ho era la del T4C— va generar interrogants, tecnologies actuals com la computació quàntica i la intel·ligència artificial conviden a recuperar i actualitzar la mateixa reflexió filosòfica: introduir elements nous en la pràctica de les matemàtiques xoca amb la seva naturalesa?

És previsible que en un futur proper es faci actual l'interès filosòfic de repensar les nostres intuïcions sobre la naturalesa de les matemàtiques en conjunció amb aquest progrés tecnològic.

Computació quàntica

La computació quàntica (CQ) és un nou paradigma de computació que explota propietats i estats quàntics. Sense entrar en detalls tècnics, el que principalment la diferencia de la computació clàssica (CC) és que la unitat mínima d'informació no és el bit, sinó el qbit (o bit quàntic). El bit pot estar en dos estats —1 o 0—; el qbit pot estar en dos estats base — $|1\rangle$ o $|0\rangle$ — i també pot estar en un estat de superposició quàntica, en què és simultàniament $|1\rangle$ i $|0\rangle$. Ara bé, així com en qualsevol moment es pot observar un bit i saber en quin estat està, això no és possible amb els qbits. A conseqüència del problema de la mesura, la interacció que comporta l'observació del qbit l'altera i fa que l'estat de superposició col·lapsi en un estat base. Quan això succeeix, passa a operar com un bit.

La possibilitat de definir noves portes lògiques per operar amb qbits en estat de superposició fa que una mateixa tasca pugui tenir diferent complexitat en CC i en CQ. De fet, la CQ permet tractar problemes d'una complexitat exponencialment major que amb CC no es poden resoldre o requeririen quantitats ingents de temps per fer-ho.

Aquesta brevíssima imatge donada de la CQ ja permet intuir que un dels problemes analitzats en el debat filosòfic dels anys vuitanta es pot tornar més complex: el problema de la verificabilitat.

Només la diferència exponencial de capacitat i velocitat de computació multiplica l'extensió de la part executada per l'ordinador (ja fora de l'abast humà en CC). Però les dificultats significatives afecten els mètodes de verificació. D'entre els enumerats abans, el mètode de replicar el càlcul en diversos *hardwares* seria extremament costós, i actualment es dubta de la possibilitat de construir ordinadors quàntics físics prou grans. I la dificultat més rellevant: no es pot partir la demostració en parts, comprovar-les per separat i comprovar-ne les unions. Això és físicament impossible, a causa del problema de la mesura, en observar un qbit per conèixer-ne l'estat, ja que aquest col·lapsa irreversiblement i s'altera tot el càlcul posterior. Aquest desconeixement del procés fins al moment de la mesura final fa de la verificació en CQ un problema quantitativament més complex. Tot i poder afegir en el codi elements de correcció d'errors, sembla que sempre queda una pèrdua de transparència respecte a la CC.

Intel·ligència artificial

Així com la CQ encara està en procés de desenvolupament, la intel·ligència artificial (IA) ja és una realitat que s'ha anotat èxits significatius en l'àmbit de les matemàtiques. En aquest cas, les contribucions de la computació van més enllà de la simple execució de càlculs programats per matemàtics, van més enllà de «seguir ordres» d'un algorisme donat. La IA pot ser capaç d'intuir i decidir l'estratègia per demostrar conjectures i executar les ordres que autònomament s'hauria donat, duent a terme

«A qui s’ha d’atribuir l’autoria de les demostracions fetes per intel·ligència artificial?»

la part mecànica (el càlcul) i la part creativa (l’estructura i relació d’idees) de la demostració.

El marge de la IA per fer aportacions conceptualment significatives i audaces de manera autònoma fa que ja no es tracti d’una dificultat afegida als problemes vistos anteriorment, sinó que es planteja una dificultat qualitativament diferent. Es desafien un nou grup d’intuïcions sobre la naturalesa de les matemàtiques, aquest cop relatives a la noció d’agència del raonament matemàtic.

Les matemàtiques són una empresa únicament humana? El component creatiu i intuïtiu de la demostració (típicament humà) és prescindible o assumible per la pura computació? Així com en l’execució de càlculs els ordinadors superen els humans, podran també arribar a vèncer en intel·ligència matemàtica? Poden produir noves matemàtiques? A qui s’ha d’atribuir l’autoria de les demostracions fetes per IA?

Podem comprendre els resultats que generen? En aquest cas, ja no només l’execució dels càlculs podria escapar a la nostra capacitat de verificar-los, sinó que també el raonament que porta a combinar idees i regles lògiques seria independent de la figura del matemàtic. Obtenir de la IA un resultat (que podem entendre) sense tenir-ne la gènesi o un procés modular amb què arribar-hi, podria fer perdre de vista el perquè del raonament i diluir-ne la comprensió. ●

Bibliografia

- Appel, Kenneth i Wolfgang Haken (1976). «Every planar map is four colorable». *Bulletin of the American Mathematical Society*, vol. 82, núm. 5: 711-712.
- Bondecka-Krzykowska, Izabela (2004). «The Four-Color Theorem and its consequences for the philosophy of mathematics». *Annales UMCS Informatica*, vol. 2, núm. 1: 5-14.
- Krakowski, Israel (1980). «The Four-Color Problem reconsidered». *Philosophical Studies*, vol. 38, núm. 1: 91-96.
- Swart, Edward R. (1980). «The philosophical implications of the Four-Color Problem». *The American Mathematical Monthly*, vol. 87, núm. 9: 697-707.
- Tymoczko, Thomas (1979). «The Four-Color Problem and its philosophical significance». *The Journal of Philosophy*, vol. 76, núm. 2: 57-83.

La ciutat subsahariana

Entre la supervivència i l'esperança

Per **Pedro Bento i Estanislau Roca**

Fràgil i màgica, la ciutat subsahariana és alhora complexa i senzilla. Fruit d'una història convulsa, plena d'encontres i de desafectes, per alguna raó inescrutable sempre ens sedueix. La seva llum, l'olor, el color, la calidesa humana de la gent... A diferència de Barcelona, la seva geometria pot arribar a ser desdibuixada, moltes vegades indefinida, tret de les empremtes d'alguna violenta colonització del passat.

La seva estranya bellesa contrasta amb la pobresa extrema. No ens ha de sobtar veure infants remenant pútrids munts d'escombraries per aconseguir objectes que, amb la creativitat més imaginativa, transformaran en joguines. Són tendres criatures que construeixen una artesanía diversa: cotxes, ninots i altres objectes que vendran per ajudar les seves famílies i els permetran dignificar el que resta de la seva infància robada. Estem parlant de supervivència pura i dura!

Imatge d'un espai característic de Maputo.
Fotografia dels autors.

Realitat complexa i polièdrica

Ciutat subsahariana també vol dir plenitud de fenòmens urbans i socials complexos, on podem entreveure només algunes de les seves múltiples dimensions. La condició urbana de la pobresa s'expressa de manera evident i generalitzada a les grans ciutats i es reflecteix a tot el sud global. Centres urbans superpoblats i dinàmics com Lagos contrasten amb la diversitat geogràfica, cultural i religiosa de Maputo i altres ciutats subsaharianes. Però també hi ha una altra ciutat africana menys poblada i probablement per això menys coneguda, anterior a l'arribada dels europeus, ara valorada per la seva dimensió ecològica i sostenible i amb equilibri entre els qui l'habiten i la natura que l'envolta

Ciutat subsahariana o urbanització de la pobresa?

Álvaro Domingues, a *A condição urbana, a cidade como metáfora* (disponible a Youtube), addueix que la ciutat i la condició urbana són coses completament diferents; que és habitual dir que vivim en un món urbà sense ciutats i que la idea que tenim

més comuna sobre la ciutat no cobreix, ni de bon tros, la diversitat d'urbanització del planeta.

Els *caniços* de Maputo, les *musseques* de Luanda, són assentaments informals d'infrahabitatge que en altres geografies es coneixen com a *barriades*, *chozas*, *ranchos*, *slums*, *bidonvilles* o *faveles*. Els trobem als barris marginals i no són més que el grau zero de la condició humana que caracteritza la major part de la seva urbanitat contemporània. Barraques i altres construccions precàries, enormes dipòsits d'aigua i sorollosos generadors elèctrics contrasten amb elegants gratacels i conjunts privats de luxe, sovint promoguts de manera accelerada per grans corporacions multinacionals. Apareix un paisatge tens de contrastos asimètrics entre una petita i concentrada elit i un mar de pobres per perdre de vista.

La manca de tota mena d'infraestructures, de sanejament, abastament i transport, es fa evident en els teixits de la ciutat informal, i les carreteres són

Vista de Makoko, un barri flotant a la ciutat nigeriana de Lagos.
©istockphoto.

tan escasses que la mobilitat és molt feixuga. Imaginem l'angoixa que es deu passar quan es necessita assistència mèdica o, simplement, la dificultat de fer moviments quotidians bàsics, per bé que amb l'autoorganització se'n surten com poden.

Aquesta condició urbana ha esdevingut objecte d'estudi de prestigioses universitats, tant per la seva distància i recent aproximació als fenòmens de la globalització, com per la dinàmica urbanització agressiva i accelerada. Amb paraules del sempre eloqüent Rem Koolhaas, la ciutat subsahariana seria sintetitzada per la funció en la disfunció.

Lagos i Maputo

Lagos, a Nigèria, amb una població estimada de setze milions d'habitants, és una de les ciutats amb el creixement més ràpid del continent africà i es considera una de les més grans del planeta. Després de dècades de domini militar estricta, tot i els enormes ingressos del petroli, encara pateix una pobresa massiva amb serveis públics precaris i infraestructures danyades.

Malgrat que es considera una de les ciutats més perilloses del món, atreu moltes persones. Cada hora, vint-i-un nous habitants hi arriben per co-

mençar una vida altament impredecible que requereix assumir riscos i la improvisació com a estratègies essencials per a la supervivència.

Durant quatre anys, un equip d'estudiants de la Graduate School of Design de la Universitat de Harvard va viatjar regularment a Lagos per investigar el tipus d'urbanitat que produeix un creixement demogràfic explosiu i incontrolat. Fascinats per l'energia i la forma de creixement de Lagos i impulsats pel desig d'entendre la modernitat en tots els seus aspectes, els estudiants es van proposar aprendre de Lagos, en lloc de planificar, construir o canviar-hi alguna cosa.

La ciutat de Maputo, a l'inici anomenada Lourenço Marques, és la capital de Moçambic, nascuda arran de la seva posició estratègica per a la pesca de la balena davant de l'oceà Índic. En la seva formació distingim tres episodis ben diferenciats: l'anterior a la colonització portuguesa, el de la colonització i el que arriba fins als nostres dies, en el qual la ciutat forma part d'una àrea metropolitana que també inclou Matola, Boane i Marracuene.

Maputo, la *ciutat ciment*, erigida al costat de l'oceà, és l'hereva dels colons portuguesos i el lloc

«La seva estranya bellesa contrasta amb la pobresa extrema.»

on es fonamentava l'organització administrativa del territori. Està construïda amb materials nobles, duradors, estructurada formalment d'una manera planificada i, almenys suposadament, més racional. En aquesta part més projectada de la ciutat hi trobem els equipaments i edificis més importants, alguns amb força interès arquitectònic, com els dissenyats per Pancho Guedes, un rellevant arquitecte portuguès que hi va passar bona part de la seva vida. Tret de l'interès d'algun edifici en particular, com ara el del Conselho Municipal, la catedral, l'estació de tren, el cinema Àfrica, la curiosa Casa de Ferro dissenyada per Gustave Eiffel o el mercat, podem destacar el dinamitzador Centro Cultural Franco-Moçambicano, el jardí Tunduru i l'atractiva Fira de l'Artesania, les Flors i la Gastronomia, entre altres llocs identitaris.

Tanmateix, a conseqüència del creixement econòmic i de la consegüent demanda de mà d'obra per al sector industrial, a l'entorn de les ciutats de Moçambic van aparèixer nous assentaments informals improvisats, amb les seves pròpies formes de vida ancestrals, que es van incorporar a l'espai urbà. Es va crear un nou escenari d'espais i de barris originàriament «espontanis», autoorganitzats i que per les seves dimensions avui superen la ciutat formal del ciment en un continu urbà aparentment caòtic i improvisat. Estan construïts amb materials peribles, la majoria recollits de la natura, com la fusta, l'herba o el canyís que els dona nom.

Tècnicament i morfològica oposades, aquestes dues realitats urbanes van establir una relació d'interdependència molt forta: la *ciutat ciment* necessita la mà d'obra dels que viuen a la *ciutat de canyo* i reclamen la ciutat formal per assegurar-se una manera de vida estable. I podem aduir que moltes ciutats de Moçambic, també com Lagos, sovint són duals, amb la coexistència d'escenaris morfològics clarament diferenciats, temporalment i tècnica, però interdependents i entrelaçats entre si.

Amb el transcurs del temps, els països subsaharians van viure un punt d'inflexió a partir de la seva independència, tan vehement reivindicada per Miriam Makeba a *A luta continua*. La de Moçambic es va produir l'any 1975 i s'hi va proclamar el nou govern del FRELIMO (Frente de Liberação Nacional de Moçambique), de tendència leninista, amb la transició a una societat socialista i la voluntat de potenciar el camp envers la ciutat, fent que la propietat de la terra passés a l'Estat. Altrament, més endavant, la guerra civil del 1976 al 1992 va provocar una gran allau de refugiats cap a les ciutats i es va consolidar l'ocupació informal.

Actualment, més del 50% de la població mundial ja viu a les ciutats, i segons l'Organització de les Nacions Unides el 2050 arribarà al 66%... i el fenomen seguirà amb la forta migració del camp a la ciutat. I Àfrica, amb l'evolució positiva de l'esperança de vida, l'èxode rural i l'accelerat creixement de la població, es preveu que en aquest segle continuarà sent el continent amb menor taxa d'urbanització si no s'hi posa remei.

A més, Àfrica es veu greument afectada per la nova manera de colonització xinesa i russa, d'adquisició de matèria primera a canvi de fortes inversions en infraestructures, subministrament d'armes i/o influència geopolítica, de la qual aquestes ciutats no es troben al marge.

Caldrà una planificació efectiva per tal de paliar els dèficits a tots els nivells i reconduir les grans disfuncions existents, sense que quedi en simples propòsits. En aquest sentit, considerem que la cooperació internacional serà clau. Institucions públiques com ONU-Habitat i el mateix Ajuntament de Barcelona hi estan donant suport des de fa anys i cal esperar que aquestes accions humanitàries també continuïn. Tot plegat amb la finalitat d'aconseguir una digna qualitat de vida per aquest món tan vulnerable. ●

Sergi Cámara

Fotografia arran de terra

1

2

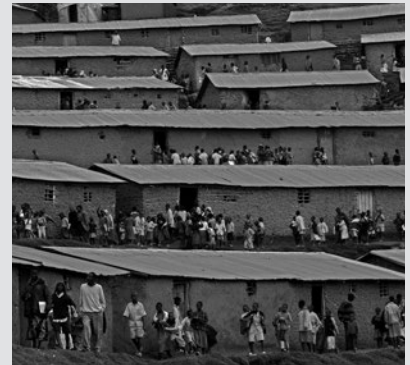

3

4

1. Portada: un grup de migrants intenta, de nit, passar d'Itàlia a França pels Alps.
2. Sergi Cámara, autoretrat.
3. p. 26-27. Nord de França: una família torna a la platja perquè no ha pogut creuar el canal de la Mànega per arribar al Regne Unit.
4. p. 54. Sinjar, nord d'Iraq: Layla, yazidita de 32 anys, va ser segrestada per l'Estat Islàmic i obligada a esdevenir esclava sexual.
5. p. 80. Ruanda: sortida de l'escola al camp de refugiats congolesos de Gihembe.

5

Sergi Cámara (Vic, 1970), fotoperiodista independent, ha centrat el seu treball en les migracions i els refugiats. A més de documentar les arribades de barques al lemen des de Somàlia, el tràfic d'òrgans a Egipte o la ruta dels migrants pel desert del Sàhara i la dels refugiats per Europa, ha denunciat la violència extrema perpetrada per l'Estat Islàmic (ISI) contra la comunitat yazidita del nord d'Iraq, especialment contra les dones, i altres conflictes en diverses regions del món.

Durant deu anys va documentar les vulneracions de drets humans a Melilla, un treball que va

recollir en el llibre *Negro* (2020). Ha col·laborat amb nombrosos mitjans nacionals i internacionals, com ara *Time*, *The Guardian*, *Libération*, *Paris Match* i *La Vanguardia*. L'any 2019 va rebre el Premi Memorial Joan Gomis a la trajectòria periodística i, el 2005, el Premi José Couso de Telecinco pel reportatge sobre la tanca de Melilla.

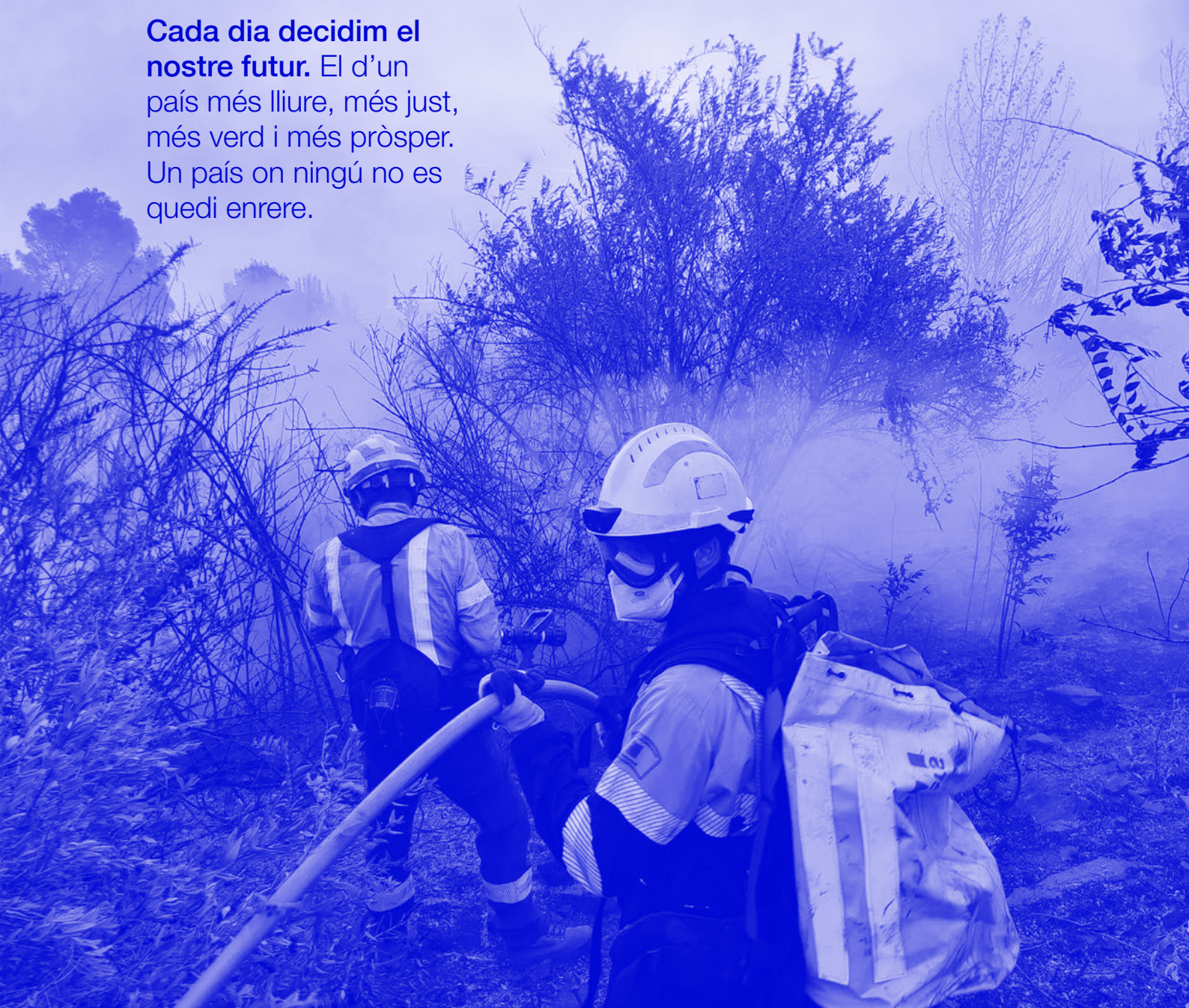
Com ha afirmat ell mateix en nombroses ocasions, és dels que creuen que en aquest ofici valen més unes bones botes que una bona càmera. ●

El món no s'atura, nosaltres tampoc.

sempre
endavant

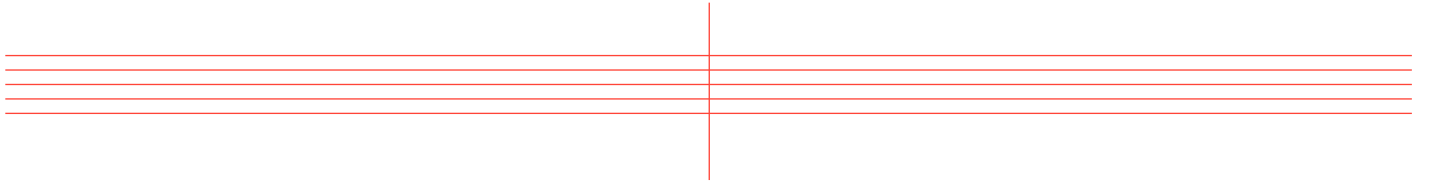

Cada dia decidim el
nostre futur. El d'un
país més lliure, més just,
més verd i més pròsper.
Un país on ningú no es
quedi enrere.

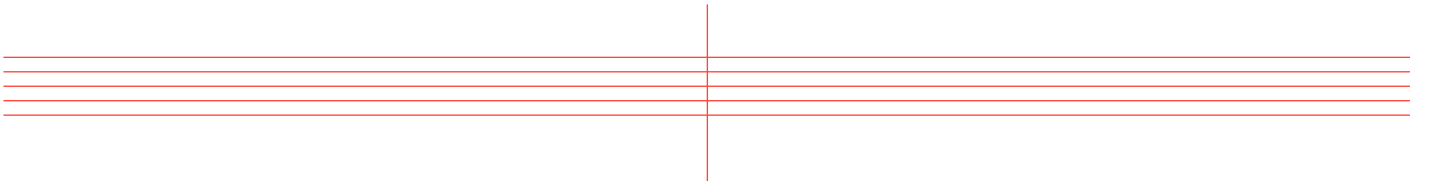

Fotografia de Sergi Cámara

Un compàs d'amalgama és el resultat de la suma de dos o més compassos simples o compostos, diferents entre si i unificats en el context d'una partitura musical.

Amalgamar opinions i visions diferents, a partir d'una mirada contemporània sobre la realitat passada o present de la cultura.

Edicions de
la Universitat
de Barcelona

*Llibres de ciència,
cultura i actualitat*

Premi Joan Lluís Vives
al millor llibre de ciència
i tecnologia 2022

Premi IEC de la Secció
Històrico-Arqueològica
Jaume Vicens i Vives
d'Història Contemporà-
nia 2022

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Si us voleu subscriure a
COMPÀS D'AMALGAMA,
adreceu-vos a:
comercial.edicions@ub.edu

Adolf Florensa, s/n
08028 Barcelona
Tel. 934 035 430
www.edicions.ub.edu

